

פרק שלישי

ב

תולדות החכמים במאה הט"ז והי"ז

עם מותם של ר' צמח, ר' אהרון ור' שמעון בני הרשב"ש, מחברי יכין ובועז, אשר שמו כמורו הוראה ודיניינים באלאג'יר ולאורם ותורתם נזקנו יהודי אפריקה הצפונית, נפסקת הרציפות בת שלושה דורות של חבירי שאלות ותשובות, המשקפים את המצב הרוחני והחברתי של יהדות אלג'יריה, ונפתחת תקופה בת 200 שנה בה דלים מקורותינו. רק לגבי 100 השנים הראשונות הכוללות את חלקה הגדול של המאה הט"ז יש לנו מספר קטן של תשובות, שעליהן מתווספות כ-30 הערות והוספות קצרות לתשובותיהם עליהםалиינו להפיק את ידיעותינו.

מיועט המקורות שבבדוק, גרם לחוסר בהירות ביחס לחכמי המאה הט"ז והי"ז שמוטיהם, תקופתם ומעמדם¹. לפיכך יש לאדרף ולרכז את כל המקורות והרמזים, ולזרף להם מידע המצוי עדין בכתב יד, ולפי חומר זה לנסות לתאר את הרציפות ההיסטורית ולסגור את הפער במידע על תולדות היהודי אלג'יריה במאות הט"ז והי"ז כבסיס להמשך המחקר ההיסטורי.

שמעון בר צמח דוראן (השבי)

הבולט בין נכדי הרשב"ש היה ר' שמעון בר צמח, חי ופעל במחצית הראשונה של המאה הט"ז. תשובותיו ופסקיו לא נאספו בספר, אולם את המידע עליו הגנו שוואבים מהוספות והערות שלו ושל בנו לספר יכין ובועז וחבריהם אחרים.

אחד ממוריםו של ר' שמעון היה ר' אהרון, דודו מצד אביו, שבפגנו² תקן ספר תורה על פיו פסק אביו.

1. לדוגמא, בחלק ג' של החוט המשולש אין לנו אף תאריך שלפניו ניתנת לקבוע את זמנו של ר' אברהםaben טוואה. מאור מקיף על החכם ומאורעות זמנו תמצא להלן.

2. יכוב א: כב בהוספה. ר' אהרון מסר כנראה לר' שמעון מסורות בעל פה על השולח המשפחתי, ועל מנהג הרא"ש בעלייה לتورה. בהוספות לחשב"ץ א: קלד; ב: רעו, לא נכתב מי חברן, אולם מכיוון שר' אהרון היה מורו של ר' שמעון, מטהבר שמסר לו גם את המסורות הללו.

מהוספותיו והוספות בנו לחיבורו אבותיהם, אלו מקבלים תוספת של מידע חשוב על תקופתו וגם על תקופות קודמות. הוא מסר לנו את הידיעה על תקנה שתקנו הריב"ש והרשב"ץ, שלא קיבל אדם מנווי מן השלטונות בענייני הקהלה.³

ר' שמעון גם מסר לבנו ר' צמח את הידיעה המעניינת על היהודים שגרים באהלי קידר, שהוא ובית דינו הכשרו לבוא בקהל.⁴

בן נמסר לנו בהוספות על ר' שמעון בן שלמה (מחבר יכ"ב ב) שנייה בערב שבת יהודי שבא וספר לו שקדשasha בביאה.⁵

ר' שמעון מלמדנו שלא בכל תחומי ההלכה והמנהג נטו יהודי אלג'יר אחרי אבותיהם. אחד מהם היה המנהג לקדש בבית הכנסת בלילה שבתות. הרשב"ץ סבר שהיא ברכה לבטלה, אבל קהילות ישראל וקהילת אלג'יר בתוכן נהגו להמשיך לקדש בבית הכנסת, אולם הרשב"ץ והרשב"ש וצצאייהם לא ענו Amen, וายלו ר' שמעון הצליח לבטל את המנהג. כאשר פעם אחת השתו לחייב את הקידוש, אמר לש"ץ לומר ברכו, וכן עשה ולא קידש.⁶

מן המקורות המועטים מצטיירת לנו דמותו של ר' שמעון כאחד ממורי ההוראה והධינאים התקיפיים שקמו באלג'יר. בזכות תקיפותיו הצליח להשכין שלום בין בעל לאשתו שמרדה בו, אולם ר' שמעון סירב להשמע לטענותיה לכפות על בעלה לגרשה, ובשראתה בר עשתה שלום עם בעלה⁷. הוא היה תקין גם ביחס לנושאי התקפדים הציבוריים. כאשר נטרפה בהמה רצה לנדרות ולהעביר מנוינו את הטבח (שורט), אבל לא כל חכמי העיר הסכימו עמו. בן חייה מכח וגוער בכל מי שקנה לבן שהובא מ'מתיגא', מחשש تعدות חלב אסור.⁸ אחד מעשיו היה ענישת מנאה בגילוח הראש, נדואה יחד עם הגואף, ומסירה שערכה לשמש שיוליכנו בחצרות ובשווקים. במעשה זה נוכח אחד מן

3. שם יז בהוספה, עיין בפרק ההנאה החברתית, הערת מס' 9.

4. יכ"ב ב: י בהוספה, ועיין הירשברג, תולדות, ב, עמ' 23 ובהערה 21 שם.

5. שם קכו בהוספה.

6. שם קיח בהוספה.

7. שם קל בהוספה. ייחוץ שמייעוט המקורות גורם לתמונה בלתי מדוייקת.

8. יבין שמוועה, פרק שלישי דף טז בהוספה. חוט א: לב.

השרים והמושלים באלאג'יר אשר שוחד על ידי ר' שמעון. בנו ציין את הנס שר' שמעון לא נקנס על מעשהו על ידי השלטונות, אשר התנגדו לביצוע עבירה מסווג זה על ידי הקהילה היהודית⁹. שמעון בן צמח המשיך גם במסורת הפיווט של היהודי ספרדי, ובכתב פיווט לשבועות ותשע קינות¹⁰. אחריו שימשו בהוראה באלאג'יר במחצית הראשונה של המאה הט"ז בניים נוספים של מחברי יבין ובעז. אחד מהם היה ר' שלמה בן שמעון אשר אין לנו ידיעות על כתביו, אולם מצויות בידינו תוספותיו לתשב"ז¹¹.

ר' משה ור' יוסף אצבי

במחצית הראשונה של המאה הט"ז פעלו באלאג'יר שני חכמים אחים, ר' משה ור' יוסף אצבי. מוצאם המשפטי היה כנראה מן התושבים הוותיקים באלאג'יריה, זאת הבנו למדים מעדורות ר' שלמה דוראן תלמידו של ר' יוסף המבנה את רבו "החסיד", ומוסר שביל הצעירותיו היו על פי הרמב"ם, בעוד שיזאי ספרד באלאג'יר נהגו גם על פי פוסקים אחרים¹².

לפי פסקי הרמב"ם התיר ר' יוסף אצבי לשחות חלב שחלבו גוי שאין ישראל דואחו, בגיןוק שחלב גמלים היה נדיר ויקר באלאג'יר, לפיכך אין חשש שיערבו בו בחלב בשר¹³.

ר' יוסף היה בין המבשירים את היהודים שגרו באהלי קידר לבוא בקהל בלי לחשוש למזרות. אף בעניינים אחרים הבנו מוצאים שפסק להיתר¹⁴.

9. שם קמג בהוספה, וכן שם ב: נב.

10. צו נאצ'י, Literaturgeschichte, עמ' 584.

11. תשב"ז א: כח, נא, ב: קנו. אין להניח שמחבר ההוספה היה הרשב"ש משומ שאז לא היה מבנה את אביו בכנו המחבר. ראה שם ח"א נא, וכן עיין בהוספה ליכו"ב ב: י, על בני דודו של ר' שמעון בן צמח אשר שמשו בדייניות.

12. עיין בפרק על התושבים הוותיקים, וכן עיין להלן על ר' אברהם אבן טווואה ובהערה מס' 50 וראה: מיכל, אור החיים מס' 281 על אהרון בר גרשון, ابو אלדבי והדברים צריכים בירור נוסף.

13. חוט א: לב.

14. יכו"ב ב: בהוספה, וראה הערת מס' 4; יבין שמוועה, דיני עופות דורסים דף ז, בהוספה, פרק חמישי דף חי בהוספה.

ר' יוסף ור' משה אצבי השתתפו בהתייעצויות של חכמי העיר ביחס לשאלות שהתעוררו בענייני טריפה, והובאו בפני מספר חכמים לדיווח.¹⁵ ר' משה אצבי היה בן דורו של ר' אברהם אבן טוואה. בין השנים התעוררו חילוקי דעתם חריפים במספר עניינים הלכתיים. מרבית ידיעותינו על כך מזכירות בכתב יד של ספר נפרק¹⁶. ר' משה עסק גם בחיבור פירושים המצוירים בקרוב¹⁷ ובחזרה אלג'יר.

ר' אברהם אבן טוואה

ר' אברהם אבן טוואה ידוע כמחבר חלק שלישי של החוט המשולש, הכולל שלושים וחמש תשובות. מלבדן מצוי באוסף שwon קובץ תשובות בכתב יד הקרוי "ספר נפרק" ובסופו – פירושים مثل ר' אברהם אבן טוואה¹⁸. לתשובתו ולפירושו של ר' אברהם חשיבות היסטורית מן המעלה הראשונה, כיון שם מהווים מקור ייחיד המשקף את המציאות בחיי היהודים בצפון אפריקה בכלל ובאלג'יר בפרט, באחת התקופות הקשות של מצור ספרדי ותילופי שלטונו באלג'יר, שמקורותינו לגבייה הינן דלים ביותר¹⁹.

15. שם, וכן דף יב ודף טז ובהוספות.

16. עיין להלן, עמ' 147.

17. קררוב¹⁷ של אלג'יר, עמ' קטט.

18. כתה"י נרשם ב"أهل דוד" וסימנו 714. תודתי נתונה למך סולימאן דוד שwon על שנתן לי את רשותו לצלם ולפרסם את כתה"י. צולם כתה"י מצוי במכונת לבטה"י וסימנו ס 9285. בחיבוריהם של חכמי אלג'יר במאה הי"ח הוזכרו שני חלקים חיבוריו תשובות של ר' אברהם אבן טוואה, האחד חלק "ספר" המזכיר בפ"צ בתשנות רס רט מס' ספר זה הוזכר על ידי שמעון דוראן בהוספה למאמר חמץ דף לד; והשני ספר נפרק המזכיר בספר ביה' חוי"מ: יא, ב; בדף קיג מובה תבנין של חמישים תשובות מהמצוירות בספר נפרק לפי סימנייהן. ספר נפרק ככל מה ו חמישים תשובות שהן בגמטריא "נפרק", והוא מצוי באוסף שwon כאמור לעיל. בסיום חלק ניכר מן התשובות בכתב יד זה מצויה חתימת המחבר המעידת שבפנינו העתקי התשובות כפי שהמחבר קבע, אולם חסרות מספר תשובות שתבנין רשום בראש הספר. בסופו מצויים פירושים ופזמוןיהם שחיבר ר' אברהם אבן טוואה. תלאות הזמן פגעו בכתב היד וחלק מן הפירושים קרייא רק בחלקו.

19. עיין במבוא, עמ' 5 וAILR.

תולדותיו ומשפחתו

ר' אברהם ב"ר יעקבaben טוואה ציינ' את הרמב"ן ואת הרשב"ץ כאבותיו זקניו. מכאן שהיה בנו ר' יעקב ידוע רק שכח במו ידיו מחזור אשר נמסר לידי בנו, ר' אברהם²⁰. שנה לידתו ופטירתו אינן ידועות, אולם פיווטיו מעמידים שהיה עד למצור הספרדי על אלג'יר בשנת 1541 ואחת מתושבותו נכתבה מחדש באב שנת וישב"ה = של"א (1571)²¹. מכאן שהיבורי משקפים את חייו היהודיים במחצית המאה הט"ז. בתשובה ובפיוטיו מצוי מעט מידע על תולדותיו. ידוע לנו שהיו לו בניים ואחד מנכדיו ר' אברהם טוואה, בנו שעסק במסחר. בתשובה אחרה הזכיר את מחלת אנשי ביתו אשר הפריעו לו בלימוד ובתפילה²².

מורה הוראה ופוסק

ר' אברהם הוכר והוערך בעירותו כדרשן. אחת מדרשותיו הראשונות הייתה על המזמור תהלה לדוד (תהלים קמה) בפני "חכמים משכילים ונבונים" ודבריו ישרו בעינייהם²³.

במנハgem אבותיו הלך בראש השנה וביום הביפורים להתפלל כשליח ציבור בבית הכנסת של אלחארה, שהיא נחשב בבית הכנסת המרכזי ווחשוב באלג'יר. בבאו לשם, מתוך כבוד לחכם ובושה מפניו, היו מפסיקים את מנהגם הקבוע למכור עליות לתורה לאנשים שלא היו ראויים לכך, והוא היה מורה להם מי ראוי לעלות לתורה לפי העת והזמן²⁴.

20. חוט ג: א, ה; נף ה 52, סב 191.

21. נף 14. שני התאריכים מובייחים שר' אברהם איננו יכול להיות נכד אלא רק נין של הרשב"ץ. מכיוון שהרב שפה נפטר בשנת 1467, אין להניח שם הייתה לו בת, שבנה יכול היה לפעול מאות שנה ויתר אחרי פטירת הרשב"ש.

22. חוט א: נז, ב: א; נף 72. ר' יהודה טווא המוזכר במקتاب ר' שלמה דוראן כי בודיליאנה מס' 1189 דף 170, הוא בנו ר' אברהם מצאצאי ר' אברהם.

23. נף ס 182, דרש על מגילת אסתר, שם 5.

24. נף קלה 296. גם הרשב"ץ נהג לעבור לפניו התיבה ביוםיהם הנוראים, רבב"ש לו.

לר' אברהם היתה ישיבה שבה קיימ שיעור קבוע בהלכה, והיו לו תלמידים אשר חזקו את ידיעת התורה בקרב יהודי אלג'יריה וביניהם תלמידו המובהק ר' צמח בן שמעון²⁵.

בין הפונים אליו בשאלות היו החכמים ודיני הכהל, דבר המעיד על מעמדו הנכבד בקרב בני וחכמי דורו²⁶.

בתשובותיו בספר "נפר" נаг ר' אברהם להארין ולhabi'a את המקורות מן הגمرا עד לפוסקים האחרונים. אריכות זו לא הייתה מקרית, אלא הייתה מכובנת לכך שהשואל יכול למוד מן התשובה הלכה, גם לגבי מקרים ומעשים אחרים הדומים לעניין הנשאל, ככלומר היה זה דרך של לימוד והוראת תורה אגב השבת התשובה²⁷. הארכת המחבר בתשובותיו, הביאה לכך שחלק מן השואלים אשר בקיימות בחורה לא הייתה רבה, לא הבינו את תשיבותיו הארוכות, לכן בקשו תשובה קצרה מבלתי להזכיר בה משנה וגמר, מפרשים ופוסקים, כדי שיבינו אותה זקנים ונערם²⁸.

ר' אברהם נאג לשקל בבודד ראש ובריביות את הבעיות שהובאו לפניו, ולא מיהר לחתור את הדין, מתוך חשש שהזריזות עלולה להביא לטעויות בפסקה.

חכונה זו הביאה לתרומות ולהתמרמות רבה כגדו בשאלת של כפיה גירושין. היה צועקים בבית הכנסת ובראש הומיות... סגרו בית המטבחים וכל החנויות, גדולה עצמן בניים ובנות ואבות בשוקים וברחובות. ומהום כל העיר על החכמים ישצ'ו ובפרט עלי שהייתי מעכבר בדבר עד שאמרו לי אם יתעכב הדבר עוד, ולא ניתן הגט לאלתר אלה גורם מחלוקת גדולה ודברי ריב ואות הקהלה הזאת תבלבל ותחריב"²⁹.

25. נפר, י 72, פב 209, לו 86. הישיבה מוזכרת בחוט ג: לה. על רצבייש ראה להלן, עמ' 159. אף מחבר ההוספה למאמר חמץ דף ל היה תלמידו של ר' אברהם.

26. חוט ג: יז, לה; נפר י, קיד, קטו, כמה.

27. בניגוד לתשובות בחוט ג שהן קוצרות יחסית, הבדל זה ניתן להסביר בכך שתשובות המחבר בחוט ג עברו עריכאה מאוחרת ואלו התשובות בספר נפר הן אונטיות כאמור לעיל.

28. נפר, ט 71.

29. שם חמץ 344.

30. חוט ג: לה.

מחלוקת זו הביאה גם לחרוף התורה ולומדיה על ידי המונע העט, שטען שהחכמים והධינאים משנים את דעתם מדי שעה בשעה. קו אופייני זה של עיבוב והשניה במתן הפסק, הביא לבך שר' אברהם לא היה מקובל ביותר על הציבור, אולם יחד עם זאת הכל הכירו בכך שלא ניתן להטעם מדעתו³¹.

התנגדות לפסקיו ותשובותינו

לחומרנות נגד ר' אברהם וההתנגדות לפסקיו מצווים רמזים נוספים בתשובות הנדרסota כאשר פסק שקטן פחות מי"ג שנים עולה ל תורה למניין שלשה כנגדיו "התחילו לגמג אותם שדרכם לגמג"³² וטענו שלפי מיטב ידיעתם קטן עולה למניין שבעה אבל לא למניין שלשה. הבתו "שדרכם לגמג" מעיד בברור על התנגדות עקבית³³ שבعلיה מכונים במקור אחר "אותם שרוצים בלבוליהם". המתייחסות היתה קיימת גם בין החכמים ובית הדין באלאג'יר לבין ר' אברהם שפרט מתשלום אדם שחוייב בו על ידי בית הדין באלאג'יר, אולם יש לציין שבפסקו תמכו אנשי המעד שבדרך כלל לא היו תלמידי חכמים. הוכחותם היו קיימים גם בין המחבר לחכמים בודדים, אשר לעיתים היו חזרים בהם מעמדת הראשונית ומקבלים את דעת המחבר³⁵. בעלי הדין שהכירו את היחסים בין המחבר לחכמים, נצלו עובדה זו לטובתם. כאשר פסק דין של המחבר לא היה לרצון לאחד הצדדים, פנו אל חכם אחר באלאג'יר, אשר רצה לספק את רצון בעל הדין שפנה אליו, ובניגוד למקובל בין החכמים המשיבים, פסק דין בלא לשמו את טענות שני הצדדים³⁶.

31. שם. להערכת התנגדותו של המחבר יש לזכור שהחכם חייב לפסק לפיו מצפונו וסקוליו הלהבתיים ואסור לו להיכנע ללחצים, אולם במנהיג היושב בתוך עמו מוטל עליו לעתים לפסק ולהתור במהירות על מנת למנוע מחלוקת וחלול שם שמים.

32. חוט ג: לא.

33. נפרק סב 190.

34. שם קלז 303.

35. שם קטו 263.

36. שם, 118, 119.

אחד מבולי הדין שסירב לקבל את פסקו ופנה אל החכם האחר, תואר על ידו, כמלבלל, מרובה מחלוקת, מקלל, מחרף ומגדף על דברי חכמים, חולק ומכה באבן וAGEROF, וחושבד בעצמו שהוא חכם³⁷.

למרות האמור לעיל, קשה לקבוע כי המחלוקת אופייניות דוקא למחבר מסוים שעיל מחלוקת וקטנות בקרוב הקהיל באלג'יר, אנו שומעים גם מתשובה אחרת בה ביקש ר' אברהם מדינני הקהיל להסביר מביניהם את המחלוקת, הקטנות והMRIBOOT שהיו בקהל מגלי שהיה מעורב בהן³⁸.

החלוקת סביבם מיקום בית המטבחים

היותו של ר' אברהם בלתי מקובל ואחד על הציבור הביאה לאי התחשבות בו. בזקנותו פרץ סכטור כבד בין אנשי הקהילה על רקע בניה בית מטבחים בשטח הרב שהיה בין ביתו לבין החומה. בשטח זה היה לפני כן בורסקי, והקהל קנה את השטח, על מנת להקם בו בית מטבחים. ר' אברהם התנגד להקמת בית המטבחים וטען שבית המטבחים יזיק ויפריע לו ולבני ביתו. אנשי הקהיל דחו את טענותיו והבטיחו לעשות ככל יכולתם על מנת למנוע את המטרדים, אולם טענתם העיקרית הייתה שהמלך נתן להם את המקום זהה, לבן במידה ולהכם ר' אברהם היו טענות היה עליו לפנות למלך. החכם ר' אברהם השיב שלמלך אין ברצונו לפנות. הוא לא נימק את גישתו, אולם ניתן להניח שהן מבחינה ההלכה והן מחמת בבודו כחכם ובמניג, לא היה זה מתאים למעלו לפנות בענין פנימי שבתווך הקהילה אל המלך, אשר מעמדו מבחינה הלבתית הוא בערכאות. בן הטיל ספק ביכולת הקהיל למנוע את מיטרד הרעש והקולות, לאור בשלונן הקהיל בעבר במגיעה קולות בבית הכנסת בשעת קריאת התורה.

טענות שני הצדדים עוררו את החכם ר' צמח בן שמעון דוראן להתנדב לברר את הטענות על פי ההלכה. לה דחה את טענות אנשי הקהיל וביחוד את טענתם שהמלך נתן להם את המקום, מסוים שימושותה כפיה תוק הגויים על ידי

37. שם, 120.

38. שם, קיד 261.

הקהל על החכם אשר תבע בירור בדיני ישראל. על אף כתוב ר' צמח בן שמעון "ראווי ללבוש שחורים ולהתכסות שחורים ולהרעים כל הקהילות עליהם שם עשו העכו"ם זו הדבר היינו זועקים ומתריעים, ועכשו יבואו ישראל ויישו?".

יתר על כן הוסיף, שהקהל נהג בענין זה בגזלנים.

דבריו הבוטים של ר' צמח בן שמעון נגד העוול שנעשה לחכם ר' אברהם אמרו בפני רأس הקהיל ורביהם מן הקהיל, ובשל כך תפשו ומסרו בו ידי השלטונות. בסופו של דבר, הקהיל הפציר בחכם ר' אברהם, אשר הוחש בוצרך הרב של הקהיל בבית המטבחים, לבן מחל והניח להם להקים ליד ביתו את בית המטבחים.³⁹

השპורותיו, שיטותיו ודרךו בחשובותיו

משמעותו בספר "נפרק" מסייעות בידינו לבחון ולהכיר את דמותו של ר' אברהם כהוגה, פוסק ומנהיג רוחני ודתי של יהודי קהילות אלג'יריה ושאר תפוצות ישראל בצפון אפריקה.

בתחומי המוסר והמחשבה הביע את דעתו כנגד הגשמיות המודגשת בחיי היהודים באלג'יר, צבירת הון, מלבושים פאר ותבשיטים, למלי תאוותיו ויצריו של האדם. לדעתו על האדם לנוטש את הגשמיות ולבחור ברוחניות, "וללמוד חכמת אליות שכליות למודיות טבעיות וחבמת הפרצוף ובזה ישיג שלימות החסرون ... הרבה בישיבה עם החכמים השלמים עד אשר יحدد שבלו" ובזה ימצא חופש ושלמות הנפש והגוף.

מלבד הלימוד יש להקפיד גם על תקון המעשים והמידות להתרחק מחברת רעים ולהתחבר לחכמים וללמוד מהם כל מידת טוביה. ואם יקרה משגה או טעות על האדם לחפש את מקור חטאו, אולי על ידי כך יוכל להסירו מעליו.⁴⁰ בתחום הפטק מודגשת בחשובותיו הערכתו הרבה למנהיג המקובל בקרב קהילות ישראל.

בתשובה לשאלת על יסוד המנהג להיכנס בספינה בערב שבת ולהפליג בה אף ביום השבת, לאחר הבירור ההלכתי השיב: "ומנהגם של ישראל תורה ובה יתר הם עוזים על פי רבנים אשר ניקבו בשמות" (ביבירור הלכתית שם).⁴¹

39. חוט א: נז. על ר' צמח בן שמעון דוראן ראה להלן עמ' 151.

40. נפרק מג 119.

41. חוט ג: יא.

"ולא ידעת חומרות

אלו למה ולמי הם. אם לנוהגים שלא לנפוח שלא ינפחו, بلا אלו החומרות לא ישנו אח מנהגם להקל במה שלא נהגו מהם וabortivim, ואם חומרות אלו לנוהגים היתר לחזור מהיתרם ויחמירו ולא יוסיפו לנפוח, הנה אלה דברי רוח ואי-אני חושב שיעלה זה על לבו, ויהיה בו בטוח, ואם בהכרח ירצה לבטל מהם אין לו יכולת ולא כה, לאחר שנהגו מהם וabortivim על סמך חכמיהם ורבניהם להקל בזה, לא ישמעו משום אדם להחמיר ואפילו לא יהיה לא סומך ולא עוזר. כל שכן אם יש להם, ולכן לעניות דעתם שיו"ר טוב לבקש להם סומך ועוזר כדי שהיה להם מנוח"⁴⁵.

יחסיו וקשריו עם בני דורו

אחד מחכמי אלג'יר בן דורו ותקופתו של ר' אברהם היה ר' משה אצבי, שני החכמים היו בנוarah בעלי מעמד מקביל אולם שרדו ביניהם יחסים מתיחות. הד למתיחות שהיתה ביניהם מצוי בחשובותיו הנדרשות של ר' אברהם שמסר לנו כי החכם הדין אשר פרש גירושו בתו עוררו מחלוקת בקהילתו, הסתר על ר' משה אצבי בפסילת הגירושים, בגין גוד לדעת ר' אברהם ורוב חכמי אלג'יר, בתשובה שבספר "נפר" בולטים יותר היחסים הקשיים שבין שני האישים, בינו לבין שחשובותיו של ר' משה אצבי אין מזויות בידינו, יתר על כן, חכם כתוב שחשיבותו של ר' אברהם אצבי מזויות בידינו, בגין אין להעריכו לשיליה על פי זה כמעט ואין ידוע מקורות אחרים, בגין אין להעריכו לשיליה על פי טענותיו של ר' אברהם אבן טואה בוגדו, בגין שגם עלילות להיות חד צדדיות. שני החכמים נשאלו שאלה זהה שנשלחה מתלמידו בעניין הנפיחה. בסיום תשובה כתוב ר' אברהם: "ראיתי מה שכתב החכם ה"ר משה אצבי שגמ הוא נשאל בעניין זה, ובאמת אעפ"י שהוא אהובנו וננו תפחים ביקרו, עם כל זה ביקר וכבוד האמת ראוי לאחוב ולהפוך יותר. ולפי הנראה יובן מה שכתב באותה תשובה אינו נכון. ולא הגו ימחול בבודו כי כתוב הדברים קצריים חסירים".

45. על משפחת כלאץ שמצוואה מספרד עיין בפרק: אלג'יר מרכז לתורה ולהלכה עמ' 193. הויכוח ביניהם החעור בעקבות הסכטור בפסקה בשאלת הנפיחה בשנת רפ"ו (1526). ראה: טolidano, נר המערב, עמ' 58.

46. על ר' משה אצבי ראה לעיל, עמ' 137. חוט ג: לה.

"תחליה אמר כי המשנה חסורי מחסרא והכى קתני, ואני אומר כי זה ניתן לחכמי התלמוד וגם הם אחר הטורה והعمل, לא לחכמים הבאים אחריהם... ולבסוף גمرا מראשינו. עוד כתוב כי הריא"ף והרמב"ם מסכימים לפירוש אחד וזה באמת תימה גדול בצד טעה בדברים גלוים לעין כל משכיל וגבון וכל שכן לחכם במוּהו...".

במשך הפלמוס תקף ר' אברהם את ר' משה אצבי על כך שטען שלא מצא חכם שיתיר נפיחה, ולא ראה את דברי רבנו חס שחתירה בפירוש מן הדין ומן המנהג. בכך תלה בו טעות בהבנת לשון החכמים "ואפילו תינוקות של בית רבן לא יטעו בזה"⁴⁷. דברי פולמוס דומים מצויים בחשובה אחרת לשאלת שאלות דיני הקהיל באלאג'יר את ר' משה אצבי, לאחר תשובהו ודבריו לא ישרו בעיניהם פנו בשאלת אל ר' אברהם ابن טוואה, שדחה מכל וכל את תשובה ר' משה אצבי⁴⁸.

הוא כוחים בין שני החכמים התנהלו גם בעל פה פניהם. מתוך דברי ר' אברהם נראה ששאר החכמים הסכימו עמו, בגיןוד לדעת ר' משה אצבי⁴⁹.

• 47. נפר, ד, 46, 48.

• 48. שם, י, 71, 78.

• 49. שם, פה 214.

יחס שוננה גילה ר' אברהם אל החכם ר' משה אצבי⁵⁰ כאשר נזקן לתוכבתו כנגד אחד האלימים ובעל הזרוע באלאג'יר, שלא קיבל את פסק דיןו של ר' אברהם, ופונה אל חכם אחר שפסק לו בוגיגוד למקובל. לאחר זמן רב שר' משה ור' אברהם לא התראו, כתוב לו ר' אברהם על אהבתה הרבה ביניהם והקושי שבפרידתם והתמרמר על שבתב אליו בעבר ולא ענה. עתה בהמשך מכתבו בבקשת מר' משה אצבי סיווע כנגד אותו אדם שהירבה מחלוקת.

50. המכתב מופנה אל החכם ר' משה אבן דבוי. לבארה נראה שאלותם שני חכמים נפרדים, האחד ר' משה אצבי והשני ר' משה אבן דבוי, אולם האותיות צ ו ד מתחלפות ובן האלף שהוא הא הידיעה בערבית והמלית בן שמשמעותה בן אף הן מתחלפות, לבן בקרובין' צ של אלג'יר עמו קכת מובה שמו בר' משה בר מאיר בן אל צבי. בהוספה ביבין ובעוד ב': יד נכתב שהחכם ר' משה אלדבי, היה בשירותו אח בבית אחד עם המחבר. בהוספה אחרת, שם מז כתוב רצב"ש (צמח בן שמעון) "ובן עשתי אני מעשה בפני החכם הר' משה אלדבי ואחיו החכם הר' יוסף ז"ל. בהוספה לתשובה י שם כתוב צמח בן שמעון כי החכם ר' יוסף אצבי סיפר לו שהיה בין המכשירים את היהודים הגרים באלהי קידר הבקרים מנדס, ואלו ר' שלמה בן צמח דוראן בחוט א: לב קורא לו ר' יוסף אבן דאבי ז לה"ה. מכיוון שר' יוסף היה אחיו של ר' משה, ואין להניח שבאותה תקופה היו שני זוגות של חכמים אחיהם בשם זהה, ולכן בכל המקומות הבודנחים לר' משה אצבי וצורת כתיבת שם המשפחה מוחלפת מקום למקום, בדומה לשם צ' רמוֹן = דרמוֹן (ראה הירשברג, *תולדות ב*, עמ' 395).

ר' יוסף אצבי היה מורה ורבו של שלמה בן צמח דוראן והוא מכונה "החסיד". כל הנගותיו היו על פי הרמב"ם ועל פי פסקיו, היה שותה חלב שחלבו עכו"ם שאין ישראל רואשו. הנගותיו על פי הרמב"ם רומנים שמוצאים המשפחתי של ר' יוסף ור' משה היה מן התושבים הוותיקים באפריקה הצפונית, חוט א: לב.

בנוסף לאישים שהוזכרו לעיל, עמד ר' אברהם בן טוואה בקשרים ענפים עם שורה של אישים אשר חלקם אינם ידועים לנו ממקורות אחרים.⁵⁹ בנייגוד למעמדו הרופף של החכם ר' אברהם בקהל אלג'יר, הבירו בו קהילות אחרות בצפון אפריקה כחכם וכפוסק וביניהם: "האדון היושב על כס המשפט להורות ולדונו", ובמקרה של מחלוקת בקהילה מסוימת פנו אליו ובתבו לו "אם יבא דברך הכל יכפו רASN".⁶⁰ המஸור במורי הוראה מחוץ לאלג'יר הביא לכך שאחת הקהילות כתבה: "כי אנו נבראים בדבר זה הרבה עד יבא דברך ונראה דעתך". המבוקה בקהילות הקטנות נגרמה לעיתים באשמה אנשים עוברי אורח בקהילות אשר רצוא להראות את חכמתם בפני המונז, התריעו בוגדים מנהגים קדומים, ומכיוון שלא

59. החכם ר' שלמה מוזכר פעמים בנדפס ופעם בכתה",י, אולם חסרים פרטים עליו ועל מקומו. ר' אברהם כתוב אליו "ידעתי נאמנה שאין אתה צריך למודע", מכאן שכנראה היה תלמיד חכם מובהק. חוט ג: ח, ט; נפרק ט 65. החכם ר' יצחק, מוזכר בנדפסות. תמורה הדבר שנייתן לו התואר חכם היה ושאלתו מצביעה על כך שלא הכיר חכמים מאוחרים מן הרמב"ם. חוט ג: יד, טו, ואולי הוא מחכמי התושבים הוותיקים.

בניימין כהן ומרדכי עמאר הרבו בשבחיו ר' אברהם בפתחה לשאלתם בעניין היתר פת נכרי על ידי השלכת קיסם למאפיית הגויי.

המשיב כתוב להם, כי איןנו רוצה ברבוי שבחים, ובירקשם לא להוסיף לעשוות בדבר זהה, שכן לולי אהבם לא היה משיב להם. נפרק סב, 190.

החכם שלמה צרפתי באלמדייא שאל את ר' אברהם מספר שאלות. חוט ג: כא, כב, לד. אדם בשם ר' שלמה בר יעקב צרפתי מוזכר גם ביכו"ב ב: מט. כן ראה חוט א: נג.

בפיוטים לסדר ד במרחשות מצוינים אחדים מאת אברהם בן רבי שלמה הצרפתי, שהיה כנראה בנו של ר' שלמה צרפתי המוזכר לעיל.

קרוב"ץ של אלג'יר, דפים קלא, קלג, קלד.

60. נפרק מ 103, פ 203.

הייה במקום מורה הוראה בעל שיעור קומה, התערער בטחונם של בני הקהילה בנכונות מנהיגיהם. לבן הם פנו אל ר' אברהם שיורה להם כיצד לנחות ⁶¹. קשיינו של החכם ר' אברהם פורסים לפנינו מניפה רחבה של ישבים יהודים. בסיסה של המניפה באלאג'יר, הקצוות הרחוקים הם פאש במערב ווג'רבה במדרום, ובמרכז קהילות הדרים וורגלאן ומזאב ⁶². קהילת ג'רבה בתבה אל ר' אברהם אבן טוואה: "לבן אדוננו הודיינו הדין בזה, כי אנו בחלוקת גדולה על פקדון זה, עד יבא דברך האדורן והיה שלום בינוינו, כי כלנו אנו מודים ומקבלים מה שתגזור עליינו אנחנו ואבותינו ובנוינו" ⁶³.

התחייבות מעין זו, יש בה משמעות רחבה של הכרה בסמכות וקבלת עולו של המחבר בחכם ופוסק לא רק לשאלת אחת וחד פעמית, אלא בהכרה בחכם כמורה הוראה לקהיל ג'רבה, למרות המרחק הרב שבינויהם ⁶⁴.

סיכום: ספר "נפרק" הרתיך את ידיעותינו על ר' אברהם אבן טוואה. יש להניח שכאשר יתגלה ספר "ספריר" יועשרו ידיעותינו עליו ועל תקופתו.

ר' צמח בן שמעון (רצב"ש) ⁶⁵

פעל באלאג'יר במחצית המאה הט"ז, היה אביו של ר' שלמה דוראן אחד מחברי חיל רASON של החותם המשולש ומחבר תפארת ישראל וחסק שלמה ⁶⁶.

61. שם, צה 231; ראה לעיל עמ' 144.

62. ראה להלן עמ' 214.

63. נפרק צד 227.

64. שם צב - צד, 224 - 230.

65. סבו היה ר' צמח בן הרשב"ש. ראה: יכו"ב ב': מו בהוספה. יתכן שבתקופתו חי חכם נוסף בשם ר' צמח החותם על הסכמתו לתשובה בנו שלמה דוראן, צמח בן שמעון בן הראב"ש, בלוmur בן ר' אהרון בן שלמה (רשב"ש), חותם א: ז. ור' אהרון היה אם בן סבו של ר' צמח השני, אולם יתכן שבראשי התיבות ראב"ש האות צ שבכתב היד נחלפה אותה א. הדבר טוען עדין בדיקה ובירור, אם השם ר' צמח המוזכר במקורותינו ממחצית המאה הט"ז, מתייחס לחכם אחד או שני חכמים.

66. ראה להלן עמ' 157.

רצב"ש היה תלמידם של ר' אברהם אבן טוואה, ר' משה אצבי ואחיו ר' יוסף אצבי⁶⁷. מרבית כתביו של רצב"ש אבדו מלבד מספר תשובות שנשמרו⁶⁸ לחלק שני של יכין ובוועז⁶⁹, הוספות רבות לשני חלקים יכין ובוועז אשר מרביתן נוספו על ידו⁷⁰, ותשובתו בענין ר' אברהם אבן טוואה⁷¹, וכן מצויות שתי שאלותיו שנשלחו אל ר' נחמן סונבאל בפואס⁷². כמו כן פירש בקצרותו שיר של ר' יצחק אבן גיאת⁷³.

רצב"ש שימש כמורה הוראה ודיני באלאג'יר⁷⁴. בנו ר' שלמה סייף עליון שנחג במנハgap אביו, והיה גוער ביידים שקנו תוכחת הלב שהובאה מחוץ לעיר, "ואני מעיד שראיתיו ז"ל שהיה משבר להם הכלים ומשליכם ארצתה, והיה שולח שליח בבית דין פעמי לאחר פעם למחות בהם ולהתרות בהם, והיה מעוניין וקוננס ממען למאור, עד שראה שהדור דור שוא ולא היו שומעים לו העלים עיניו מהם... מוטב שיהיו שוגגים ולא יהיו מזידין".

67. יכו"ב ב: יד בהוספה. ר' משה ור' יוסף אצבי אינם מצוינים בפרק כמוריו, אולם הביטוי "ובן עשיתי אב" מעשה בפני החכם ה"ר משה אלדיי ז"ל ואחיו החכם ה"ר יוסף ז"ל", המובא שם מז', משמעו שהוא ראה בהם את רבותינו או חכמים בכיריהם ממנעו.
68. יכו"ב ב: נג- נז.
69. ב 18, הוספות.
70. חוט א: נז.
71. שם נה, נז.
72. תפארת ישראל, דף קצח.
73. חוט ב: יב.
74. חוט א: לב, קו זה בפסקה הנחה אותו גם לגביו יהודי בסברא, חשב"ץ א: נז בהוספה, ועיין בפרק הקשרים עם הקהילות המרותקות.

בעיניים עקרוניים רצבי"ש לא העלים את עיניו, כאשר בראה היה לו שהציבור גרם על למורו ר' אברהם ابن טוואה, יצא בפסק ארוֹר ומונומק גגד מעשי הקהיל עד שמסרוּהו למלכות בשל בר⁷⁵. בשנותיו האחרונות נחלש גופו וראיתו נחלשה. לפיכך מיעט בכחיבת תשובה, ובנו ר' שלמה השיב לשואלים ורצבי"ש הסכים לתשובה בנו⁷⁶.

רצבי"ש נפטר בשנת 1591 ומתו השרה אבל כבד על יהודי אלג'יר⁷⁷.

ר' משה ב"ר יצחק משיש

ר' משה משיש היה אחד החכמים שהאריך ימים ופעל בשלהי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז. משה משיש היה בוגר אחד ממוריםיהם של ר' שלמה ור' שלמה בר צמח דוראן, ונחשב לאחד החכמים הבולטים באלג'יר בסוף המאה הט"ז, לפיכך נתבקש על ידי ר' שלמה ור' שלמה בר צמח דוראן להסביר לתשיבותיהם. בסיוםן של שלוש תשובות מצויה הסכמתו לתשיבותיהם, ובאותה מהן הסכמתו נוספת להסתמכת ר' צמח אבי המשיב ר' שלמה דוראן⁷⁸.

ר' משה החל את דרכו בהוראה באחד מבתי המדרש הפרטאים באלג'יר, שהיה שייך לר' יעקב ב"ר יוסף נרבוני. שם היה דורש ברבים כל שבת מחזות היום וายיר, ובכל יום בבוקר לאחר תפילה שחרית היה קבוע ישיבה על ידי קבוץ מספר בעלי בתים, שהיו שומעים ממנו פסק אחד מהרמב"ם, והיו קוראים הפסקה אחת מפרשת השבוע שנים מקרא ואחד תרגום. ברבות הימים קיבל ר' משה משיש את בית המדרש מבצעיו במתנה לצורך דברי תורה ולימוד, אולם לאחר זמן מה נטש ר' משה את בית המדרש הפרטאי ועבר לדרוש בבית הכנסת הגדל. מעבר זה בטא בוגרתה עליה במעמדו ובחשיבותו של החכם⁷⁹.

75. שם נז, וראה לעיל עמ"ס 142.

76. שם ו, ז, ח, יו.

77. תפארת ישראל, דף קפ.

78. חוט א: יו, מ, מט.

79. ذرع אנשים חוי"מ: סג.

בשנת שס"ד הוא חתום בראש שלשה מהכמי אלג'יר במחבת בקשה אל ר' תיימן קנסיני באוראן, במיליצ' למסור לשני שליחי צפת את נדבת אביו ר' יצחק קנסיני שהוקדשה לירושלים⁸⁰.

אתה מדרשותיו של ר' משה משיש נשתרמה בקייזר בספר עומר השבחה נסובה על הפסוק בישעיהו (נח 7) אשר בו מצא רמז לאربעת הזמנים ולאربעת סוגים הצדקה, שנעשו בהם באלג'יר, "הלווא פרט לרעב לחםך". בנגד החיטה שביתנה לעניים מכסף הצדקה שנתרם ונידב ביום הփוריים, "וענינים מרודים תביא ביתך". בנגד הצדקה שנודבה בראש השנה ונסורה לצורך תשלום שכירות הבתים לעניים, "כפי תראה ערום וכסיתו". בנגד הכסות לעניים שכספים עבורה נאספו בשבת חנוכה, "ומבשרך לא תתעלם". על משפט זה התלויץ שנرمز לכך לבשר וליין שננקו לעניים מכספים שנודבו בשבת פרשת החדש ובשבת הגדול. דרוש זה מצא חן בעיני הכהל הקדוש באלג'יר אשר שבאתה ר' משה משיש על דרשו, ור' יעקב גאבישון הוסיף על הדרשה מספר חידושים⁸¹.

בחיותו זקן וישיש בתב ר'. משה משיש בשנת שפ"ג, 1623, הקדמה לספר "חסק שלמה", באורו של ר' שלמה דוראן על ספרי משלוי. שניים מספר לפניו שנת שפ"ח, 1628, מסר ר' משה משיש לראשי הכהל שבית הכנסת של ר' נהורי היינו אדמת קדש, כלומר שיין היה לקהיל ולא היה בבעלות פרטיה⁸². ר' משה משיש חיבר מספר פיותים המצוויים במצוורים ובקרוביהם של אלג'יר.

ר' שלמה דוראן

שני חכמים ממשפחה דוראן, ר' שלמה דוראן ור' שלמה בן צמח דוראן פעלו באלג'יר במחצית השנייה של המאה הט"ז. תשובותיהם מצויות בחלק ראשון של החוט המשולש. השמות הזהים הביאו לדעה המקובלת שחלק ראשון של חוט המשולש נתחבר על ידי ר' שלמה בן צמח דוראן, אולם עיון מדויק בתשובות

80. אסף, אגרות ראשית קהילת צפת, עמ' קלט.

81. עומר השבחה, דף צב. הירשברג, תולדות, ב, עמ' 46.

82. פ"ץ א. ראה להלן עמ' 164, 170.

ילמדנו על מספר עובדות המערערות הנחה זו, אף באחת התשובות מוזכרת מחלוקת חריפה שפרצה בין ר' שלמה דוראן לר' שלמה בן צמח דוראן בענין כתיבת שטר, בסופה הסכימים ר' שלמה דוראן לדעתו של ר' שלמה בן צמח דוראן⁸³. החתימה על התשובות בחלק זה של החותם המשולש איננה זהה. במחצית התשובות החתום על ידי ר' שלמה בן צמח דוראן ומחצית שנייה של התשובות החתום על ידי ר' שלמה דוראן⁸⁴. מכאן ניתן ללמד בתקופה האמורה פעלו באלג'יר שני חכמים בשם זהה⁸⁵. אולם לפניו בירור לשוני ולהלכתי מדויק החורג ממסגרת דיסרטאציה זו, לא ניתן להטיק מסקנות סופיות. על זמן פעולתם ניתן ללמד מן התאריכים המובאים בספר, שנת שמ"א (1581) וسنة שב"ד (1594), האישים המוזכרים בו כבון ר' משה משיש אשר שימש חכם ודיין באלג'יר גם בשנים הראשונות של המאה ה"ז, מלמדים שהתשובות בספר נכתבו בשלחי המאה ה"ז ובראשית המאה ה"ז⁸⁶. מן הידיעות המועטות המצוויות בספר ניתן ללמד שר' שלמה דוראן שימש כחכם ודיין באלג'יר. היתה לו ישיבה בה למדו חברים ותלמידים⁸⁷. את פסקיו קיבל על עצמו לכתוב ולא להסתפק בדייבור בעל פה⁸⁸, ובין כתבייו היו קונטרסי חדשניים למס' אבות⁸⁹. אחת מתשובותיו זכתה גם לקבל את הסכמתו של ר' חיים פפוסי מצרים⁹⁰. בתשובותיו ניכרת גישה של הבנה לנפש האדם, ובתו לцентр על הפורענות שבאו על יהודי אלג'יר בתקופתו⁹¹.

83. חותם א: לא.

84. חותם א: תשובות: א, ב, ז, ח, י, יא, יב, יג, טו, יז, יח, יט, כב, כד, כו, כז, כח, לב, לט, מג, מו, נ, נב, נג, נד. מסתיימות בחתימת שלמה בן צמח,

ותשובות: ג, ה, ו, כ, כא, כב, כט, ל, לג, לד, לה, לו, לח, מ, מב, מד, מה, מט, נא, מסתיימות בחתימת שלמה דוראן.

85. שם אביו של ר' שלמה דוראן איננו ידוע ויתכן שגם שם אביו היה צמח, ועיין בהערה 65 על אפשרויות שונות של מוצא משפחתי מר' אהרון ור' צמח בני הרשב"ש.

86. חותם א: יו, מ, נא, כב, ר' משה משיש היה קשייש מר' שלמה ור' שלמה בן צמח דוראן. ראה עליו לעיל, עמ' 153.

87. שם מ, מב.

88. שם ל.

89. שם מ.

90. שם נא.

91. שם לח, מט.

בכתביו היד מצוין חומר נוסף על ר' שלמה דוראן ממנו ניתן למוד;
כפי ר' שלמה דוראן עמד בקשרים הדוקים עם ר' יצחק קאנשיננו מורה דוראן.
באחד מכתביו הפציר בר' יצחק קאנשיננו לסייע בפדיון יהודים מאלג'יר
שנשבו בונראה על ידי הספרדים. בכך בקשו להשתמש בקשריו המסתוריים הענפים
להביא לפרעון חובות מסחריים שבעדרת חלק מהם תובל כליה יתומה להנשא.
מן המכתב מדבר כי ר' יעקב גבישון אמר באלג'יר דברים קשים שפגעו בר'
יצחק קאנשיננו. ר' שלמה דוראן התנצל על הדברים הללו והביא אף את ר'
יעקב גבישון להתנצל על דבריו⁹².

מעמדו של ר' שלמה דוראן והשפעתו הרבה, הביאו את ר' יצחק קאנשיננו
לבקשו שישלח מאלג'יר לוורהean תלמיד חכם, שישמש בקהילת וורהean מלמד
תינוקות ובודק טריפות. שליחות זו הוטלה על ר' דוד אבולכיר שהוזכר
פעמים רבות כמורם של בני משפחת קאנשיננו⁹³.

לר' שלמה דוראן היו שלושה בניים: צמח, בנימין ואבא מריה⁹⁴,
שהיה מדינני אלג'יר, החתוםים על מכתב אל גידי וורהean, בו מסרו להם כי
פדו לפיה בקשתם את ר' יעקב פרינטלי מן השבי, ובקשותם לשלווח את תמורה הפדיון
לאלג'יר⁹⁵. ר' שלמה דוראן נפטר בשנת שס"ה, ולאחר פטירתו כתב ר' אברהם
גבישון קינה עליו⁹⁶.
לאחר מותו הוזכר ר' שלמה דוראן כ"רב גדול בישראל ונודע שמו"⁹⁷.

92. כ"י בודליאנה מס' 1189 (מייכאל מס' 234) דף 170.

93. מכתב ר' דוד אבולכיר אל ר' יצחק קאנשיננו, שם עמ' 116. ר' דוד
אלבולכיר יצא לתקפין זה בחשנות ובعقوבים רבים, בגלל היות וורהean
תחת שלטון ספרדי וחוסר הייציבות המדיננית שהביאה לפורענות בדרכו
ולמלחמות. על משפחת קאנשיננו ראה: הירשברג, חילדיות, ב, עמ' 104.
פ"צ א.

94. שם דפים 118 – 119. שני הדיננים הנוספים היו ר' משה משיש ור' יונה
ב"ר שמעון דוראן. שמota הבנים הם הוכחה נוספת להנחה האמורה לעיל
שבשני ר' שלמה דוראן עסקין, שכן לר' שלמה בן צמח דוראן היה רק בן
יחיד בשם צמח. לבן אבא מריה ובנימין הם בניו של ר' שלמה דוראן. בנימין
ואחיו אבא מריה בן שלמה דוראן חתוםים גם על מכתב שפרסם ש' אקס,
אגרות מצפת, עמ' קמ.

95. עומר השבחה, דף קלז.

97. בתשובה סעדיה זארפאה, ذرع אנשים ח"ב: סג.

ר' שלמה בן צמח דוראן

ר' שלמה בן צמח דוראן שים כמורה הוראה ודין באלאג' ירד בשלתי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז. הוא כתוב תשובה של חלון נדפסו בחלק א של חותם המשולש שננספה בחלק רביעי של התשב"ז. מלבדן כתוב שני חיבוריהם, הראשון באור לספר משלוי בשם "חסק שלמה"⁹⁸, השני "תפארת ישראל" הכלול ששה דרושים, פרוש על מגילת אסתר בשם מגילת ספר ומאמר סעודת מצוה⁹⁹, וכן כתוב הסכמה לספר עומר השבחה.

חקופת חיינו הייתה תקופה קשה בחיי היהודים באלאג' יריד. חוסר היציבות בשלטון, היה אחד הגורמים שהובילו על חיי היהודים. לפיכך כתוב ר' שלמה בד צמח לשם פלאג'י על השליט באלאג' ירד: "כפי מחר מחרתו הוא הולך לדרך, ואם מצדדיין אחרים, שמדת המלכים האלה יותר טוב מתלמידות מהם... ומהרונם כי לא כה בהם ובהתחתם ותקנות היא קלקלתם"¹⁰⁰.

توزאת חוסר היציבות הייתה: פגיעות רבות בייהודים, הבאות רבות והוצאות להורג. ר' שלמה בן צמח ציין שבמשך השנים האחרונות האחרונות לא עברו שנה שלא שהו ארבעה או חמישה יהודים על ידי השלטונות, ובאחד בו נכתוב המכתב נהגו שני יהודים¹⁰¹. אף קשיים כלכליים רבים מוזכרים במכתביו ובין היתר ציין את שנת שג"ח (1598) כשהיא קשה שלא הייתה כמותה באלאג' ירד¹⁰². גם בתחוםו שבדפוס מצוי ביטוי למצבם הקשה של יהודי ארג' ירד בתקופתו¹⁰³.

משפחתו

לשלמה בן צמח היו שני אחים, אח בוגר ממנו בשם יפת שהיה בוגר מהווילג' ירד, שבן ר' שלמה בן צמח כתוב לאיש משפחת קאנשיינו על אבלו, לאחר שהגיעה

98. ויניציאה שפוג.

99. ויניציאה ש"ס.

100. כי, בודליהאנַה מס' 1189 (מייבאל מס' 234), 124 ב. ראה במבוא עמ' 6.

101. שם, 174 ב.

102. שם 157 ב, 159 א.

103. חותם א: כד, כו, לה, מט; וכן עיין בשוחיו של ר' יהודה בלאז ובהקדמתו של ר' יונה דוראן לספר "חסק שלמה".

המשמעות על פטירת אחיו. אחיו השני היה ר' שמעון – שגם הוא שימש כחכם ודיין באלאג'יר וכותב הקדמה לספר עומר השכחה¹⁰⁴.

לשלמה בן צמח היו שני בניים ובתו; הבן האחד נפטר בשנת שנ"ח¹⁰⁵ והשני שנותר יחידישמו היה צמח, והוא הוזכר בספר פעמים באגרות אביו, בדורש בשלום בני משפחת קאנשיינו.

שם בתו איננו ידוע; אולי היא הייתה נשואה לצמח, שאף הוא הצטרכןדרישות השלום המוזכרות לעיל. לאחר פטירת בנו קיוהה ר' שלמה בן צמח להיבנות מנכדיו מבתו, אולי רק לאחר שש עשרה שנים גישוין ויאוש, דכתה בתו בהריין¹⁰⁶.

צריח הזמן והעלול הציבורי הכביד¹⁰⁷ שהיה מוטל על ר' שלמה בן צמח הזקינותו, ובاهיותו עיר כtab שכל הרואה חשבונו בן שבעים שנה. בן ציין שקרה לשוננו ולא היה ביכולתו: "להפיק משל ומלייצה אמרים ערבים ודברי הלצה במנגבי בימי רפואי ולידותי, ומה גם עתה נשגנית הכתיבה והאותיות מה夷ידונני"¹⁰⁸.

אחת מפעולותיו בעניני הציבור הייתה פסיקה בחלוקת שפרצה בקהל בעגין הערכה ושותה לצורך גביית מסים¹⁰⁹.

השפעתו של ר' שלמה בן צמח דוראן הייתה פרוצה על פני אלג'יריה כולה. תלמידים שלו בישיבתו ובישיבת אביו התפזרו בין קהילות אלג'יריה וחיזקו את חייהם הרוחניים. בין תלמידיו בקהילות המרכזיות ניתן למנות את ר' יהושה עלוש בקונסטנטינוס ור' יהודה כלאי בתלמסאן¹¹⁰, ואילו תלמידו ר' דוד אבולכיד נשלח כמורה הוראה לוועהראן¹¹¹.

104. בולדיאנה, שם 111 - 112, בדף 122 מוזכר "אחינו" אפרים, אולי אין וודאות שהכוונה לאח במובן הקרוב המשפחתי. עיין בהקדמות ל"יבינו" שמוועה" ולספר "עומר השכחה".

105. שם 157.

106. שם 112, 158.

107. חוט א: ח, כז; תפארת ישראל דרוש ודף סט עמ' ב.

108. כ"י בולדיאנה, שם, 159 ב.

109. חוט א: ג.

110. שם, יא, יג, לב.

111. עיין לעיל בהערה 93.

דוד אבולכיר עמד בקשרי אגרות עם מורו ר' שלמה בן צמח דוראן. באחת מהן סיפר על הטובות שగמלו הוו בני קהילת ווהראן וביקש מרבו שישלח לו ווהראן את חיבורו על המגילות¹¹². שלמה בן צמח דוראן חיזק ואימץ את ר' דוד אבולכיר למלא בחשיבותו, ר' שלמה בן צמח דוראן חיזק ואימץ את ר' דוד אבולכיר למלא את תפקידו. ביחס לחבר על המגילות שנתקבש לשלווח לו ווהראן כתוב לו: כי החיבור איננו ראוי לחכם, אלא לנער יבנוי ישראל התלמידים המתחלים, ובקרוב יבוא לדפוס וינציגיה על ידי החכם השלם דוד פאיון שהוליכו בידיו מבלי ידיעתו של ר' שלמה בן צמח דוראן; אולם ביוון שידע על מרצו הרב של דוד פאיון שלא ישוקט עד שישלים את המלאכה, לא טרת המחבר להעתיק את חיבורו על המגילות פעם נוספת. בהמשך האגרת הזכיר את הטורה הרב הקשור בעניינים הרבנים הקשורים בקהילת אלג'יר ושאר קהילות אלג'יריה, וכיימה בברבות המקובלות¹¹³.

אף הקהילות המרוחקות חיזקו את קשריהם עם אלג'יר בתקופתו של ר'¹¹⁴. שלמה בן צמח דוראן, וגם בקהילות תוקורת וקלעה אל עבאסי נמצאו תלמידיו. קשרים הדוקים ביותר היו לו עם ר' יצחק קגשינו ובני משפתו בו ווהראן ואגרותיו הרבות אליהם מצוירות עדין בכתב-יד¹¹⁵. כן עמד בקשרים עם יהודי מצרים ונתקבש להסכים לפסק דין של ר' חיים כפוסי מצרים¹¹⁶. היו לו אף קשרים מתחדים עם שמואל פלייג'י ממארוקו¹¹⁷.

פעולותיו למען היישוב בארץ ישראל

מקום חשוב בפועלו הציבורי של שלמה בן צמח דוראן תופסת פעולתו למען היישוב היהודי בירושלים. זירוז לדבר קיבל מתושבי ירושלים, אשר בקשונו לקבל על עצמו את עול קהילת ירושלים ככל אשר יוכל לסייע בזה באופן קבוע, ללא קשר לבוא השדררים¹¹⁸.

112. הכוונה בוגראה לפירוש על מגילת אסתר המצו בספר תפארת ישראל.

113. ב"י בודליאנה מס' 1189 (מייבאל מס' 234) דף 113, א, ב.

114. חוט א: ט, יח, יט; ועיין בפרק הקשרים עם הקהילות הקטנות והמרוחקות.

115. ב"י בודליאנה מס' 1189 (מייבאל מס' 234) ומס' 1987.

116. חוט א: מג.

117. ב"י בודליאנה מס' 1189, דף 124.

118. שם דף 159 א. המכתב מצוי בהעתקה נוספת בדף 174 א.

באותה עת קהל אלג'יר היה שרווי בדוחק ובלחץ רב, אולם מרוחת המצב הכלכלי הקשה הקהילה קבוצה קרובה למאותים דינרים¹¹⁹, מהם נפרעו גם דמי הפלגה בספינות ושאר הווצאות שליחים. בן התחיيبة הקהילה בנדר להסביר לשליחים לעת בוואם לחיים ולשלום סכום של ארבע מאות דינרים¹²⁰ נוספים, מלבד מה שיאסף מנדרים ונדרות של ייחידיים בקהל. שלמה בן צמח דוראן ציין במבתו; שהשליחים שהיו באותה עת באלג'יר, הגיעו בכך שלא פנה לר' יצחק קאנשינו בבקשתו, שגם הוא יחד עם קהילת ווהראן יתנו את חלקם ויסייעו ליישוב בירושלים¹²¹.

פניהם של ר' שלמה בן צמח דוראן זכתה לתouceה חיובית, ובעבור זמן נתבשר על התרומה הרמה של ר' יצחק קאנשינו וקהילת ווהראן למען ירושלים¹²². ר' שלמה בן צמח דוראן התפעל מן התרומה החשובה עד שכtab: "אשרי אנשים אלה, העומדים לפניכם, הנכללים אתכם לתחם עליהם משא עבודת הקודש אשר לא נעשית כמו בכל נפרצות ישראל ויהודה, כי הפליאה בזו קהילתכם הקדושה, אשר אם היא מעוותת בנסיבות הגדייה לעשו באיכות".

פעולותיו להצלת שבויים וספריו קדש

באגרותיו הרבות של ר' שלמה בן צמח דוראן לר' יצחק קאנשינו מפורת פרשה רבת עניין, בדבר שביתת אפרים בן דודו של ר' שלמה בן צמח דוראן שיצא בשליחות מסחרית משפחתיות עם רוב הון המשפחה. בדרךו בספינה מגינויו

119. שם דף 159 א, ואילו בדף 174 א הגירסת קרובה לק"ז דינרים.

120. שם דף 159 א, ואילו בדף 174 א הגירסת ח"ז דינרים.

121. יש לציין שר' שלמה בן צמח דוראן הכיר את פULO הרב שלר' יצחק קאנשינו למען היישוב בארץ ישראל. לפיכך הוא נזהר בלשונו ומתנצל שאיבנו בא לזרע ולהזהיר את מי שאיבנו ذוקן לזרע, אלא הוא בא רק להזכיר על מנת שכולם בஸותף יתחזקו ויתאמכו"לכונן ירושלים עיר הקודש ת"ו ולבונן תלמוד תורה".

122. מאגרת קהילת צפת שם דף 136 א שנתרפסה ע"י אסף, אגרות מצפת, עמ' קלח, מכתבו שר' יצחק קאנשינו נדב 800 דינרים לקהילה ירושלים. היה זה סכום עצום באותו ימים ולכון קהילת צפת עשתה מאמץ להעבירו לזכותה.

**

לקאגלייריה* שבסדרינניה, פרצה סערה שהדיפה את הספינה לעבר טראפאני שבמערב סיציליה ויש שאמרו שהספינה ובכל אנשיה טבעו, ויש שאמרו שיצאה לשлом. חשות בני המשפחה לג'ורלו בשבי ו מבירת הממון שבידיו היו רבים¹²³.

לאחר זמן הגיעו אנשיים מבוז⁰, שמסרו שהספינה הגיעה בשלום לטברקה, ור' אפרים עם יהודי נסף הגיעו בשלום; אולם שמוועה טובה זו התבדרת, כאשר בצהרים הגיעו ספינה מבוז שמסרה כי הם שבויים בסרדיניה¹²⁴.

ר' שלמה בן צמח דוראן ובני משפחות השבויים קוו ובטחו בר' יצחק קאנשינו, שבעזרת קשריו המדייניים והמסחריים יצליח להביא להבטחת שלום של השבויים ופדיונם¹²⁵. הזרמנות לבך נמצאה, כאשר ר' יצחק קאנשינו וחתנו ר' יעקב שפפורטש נסעו לספרד להיפגש עם ראש השולטן בספרד, לפי בקשתם של האחرونנים¹²⁶. בינתיהם התעוררה בעיה נוספת, שהיתה קשורה בהצלת מטען של עשרה ארגזים, שהוביל יותר משלוות אלפיים ספרי קדש, ובהם מכ"ד ספרי הקודש, חומשים, סיורים תפילה, ספרי מפרשין ישנים וגם חדשים. סכום ערך הספרים נאמד בנמל המוצא ליורנו ביותר מחמשת אלפיים דינרי זהב אלג'יראים, אולם ספרים אלו היו נמכרים באלג'יריה, לפחות בכפלים יותר מסכום זה. מטען זה הוביל בספינה על ידי שני סוחרים יהודים, ר' דוד פאיון¹²⁷ ור' שלמה חיון. ספינתם יצא מליבורנו, ובהיותה סמור לחופי אלג'יר הדפתם סערה לעבר מאירקה. שני היהודים אמנים ניצלו מן השבי בעזרת רב החובל שהחביבם, אולם מטען הספרים נלקח על ידי החוקרים, שעדיין לא גילו כי הם ספרים יהודים, אולם קרוב לוודאי שצפו היה שיודע להם הדבר, וזאת צפויים היו הספרים לשריפה. לפיכך ר' שלמה בן צמח דוראן הפציר לבני משפחתו קאנשינו ושפפורטש בווארן, להודיע על בר לר' יצחק ולר' יעקב שפפורטש חתנו, שיעשו כל מאמץ

123. שם, דף 157 ב.

124. שם דף 158 ב.

125. שם דף 160 א.

126. בהיותו במדריד שלח להם ר' דוד אבולכיד מכתב על געגועי בנייהם ומצבם בלימודיהם. שם דף 176.

127. הלה הביא לדפוס את ספרו של ר' שלמה בן צמח דוראן "תפארת ישראל", ראה לעיל עמ' 159.

128. עיין כ"י בולדיאנה מס' 1189 (מייכאל מס' 234) דף 166 א.

* Cagliari

** Trapani

0 Annaba

00 Tabarka

להציל את הספרים משריפה, והדגיש זאת בדרכיו: "ומי יודע אם לעת בזאת
הגיע אדוננו למלכotta בפעם הזאת, שלא ישרפו אותם ספרי הקודש".

ובאשר לר' אפרים המוזכר לעיל, ביקש ר' שלמה בן צמח דוראן משבוי
האיסים להשתדל לפניו השלטונות הספרדיים להשיג עבורו רשותו תנוועה בכל
ארצאות השולטן הספרדי *שבעדךתו יינצל מן השבי*.¹²⁹

בשנים הראשונות של המאה היל"ז שמו ברבגנות באלאג'יר ר' יונה ור'
צמח דוראן בנו ר' שמעון שהוזכר לעיל.¹³⁰

ר' יונה שימש בתפקיד הרב הכללי. אחיו החכם הדין ר' צמח דוראן
נפטר בנהראה בגיל צעיר בשנת שט"ה (1605) כשהחמים לאחר מות בן דודו
צמח בן שלמה דוראן.¹³¹

החל מתקופה זו קשה להמשיך לעקבם במידוק אחרי בני משפחת דוראן,
בגלל ההסתעפות הרובה בשל הענפים הרבנים של המשפחה ומיעוט המקורות. בין
חכמי ודייני לאלאג'יר במחצית הראשונה של המאה היל"ז ניתן למינות את:
החכם הדין ר' שמעון בן צמח דוראן נכדו של ר' שלמה דוראן מחבר "חסק
שלמה" ו"תפארת ישראל", והוא בנהראה ר' שמעון דוראן החתום בחכם ודיין
על הסכמה משנה שפ"ח, העוסקת בבית הכנסת של החכם נהוראי.¹³²

גם החכם ודיין ר' בנימין דוראן ואחיו החכם ודיין אבא מארי בני
שלמה דוראן, נתומים על הסכמה המוזכרת לעיל משנה שפ"ח. ר' אבא מארי דוראן
חתום גם על הסכמה העוסקת בבית הכנסת של החכם נהוראי משנה ח"ז.¹³³

129. שם דף 166 ב. מהמשך האגרות לא ידוע מה היה גורל הספרים ובנהרא
שלא היו תוכאות חיוביות לגבי פרשת השבויים, שכן בדף 171 ב מסופר
על עינוי שבויים בעבודת פרך וגילוח הזקן. קרובה לוודאי שהדבר אמר
בשבויים המוזכרים כאן, אולם אין זה ברור באופך מוחלט. ר' שלמה בן
צמח דוראן הפציר בר' יצחק קאנשינו לעשות ככל יכולתו להצלתם.

130. בהקדמה ליבין שמו; הקדמה יונה דוראן לחסק שלמה. ב"י בודליאנא
מס' 1189 דף 119 א.

131. הקדמה יונה דוראן לחסק שלמה, عمر השכחה דף קבט, קלז.

132. הקדמה ליבין שמו; בהקדמות לחסק שלמה דף ב. פ"צ א.

133. פ"צ א; וכן אסף, אגרות מצפת, עמ' קמ; הם גם השתתפו בכתיבת הסליחות
והקינות לט' באב, שם.

החכם הדינץ ר' צמח דוראן החתום יחד עם ר' שלמה צרור על מעשה בית דין משנה ת"ג, ועל הסכמתה משנת ת"ז.¹³⁴

נתנאל קרשק

אחד החכמים והධינאים המובהקים במחצית הראשונה של המאה ה"ז היה ר' נתנאל קרשק. אמן לא שרדו בידינו כתביו, אבל מתוך התשובות שהוא מוזכר בהם ניתן להסיק שהיה גדול החכמים בדורו. ר' שלמה צרור נזכר בהגדראות לו את פסקיו וביניהם אחד מפסקיו שלח לתלמידסאנן. "והוכשר בעיניו" של ר' נתנאל קרשק¹³⁵. בסיוומה של תשובה אחרת לתלמידסאנן כתב ר' שלמה צרור: "את כל זה כתבתי להלכה, אבל למעשה איוני כדי להוראות בנושא חמור כזו בלבד אם יסבירו החכמים יצ"ו ובפרט החכם השלם מוריינו כמה"ר נתנאל גראנו, אשר אליו משפט ההוראה ומימיו אנו שותים...", ואמן ר' נתנאל קרשק הוסיף מספר משפטי הסכמה¹³⁶. ביקורתו של החכם ר' משה שוראקי מתלמידסאנן בוגד גט שכותב ר' נתנאל קרשק¹³⁷, הביאו את ר' שלמה צרור לכתב דברים קשים נגד ר' משה שוראקי, ולגלוות ולהשוו את דמותו של ר' נתנאל קרשק, אשר עליו נכתב:

134. ב"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי סימנו 1218 פ"א א. ר' צמח היה כנראה בנו של ר' יונה שהוזכר לעיל. עיין בהקדמה ליבין שמוועה, וכן ראה שטיינשנieldr., Catalogus, עמ' 2309.

135. חוט ב: ד. הסכמתו של ר' נתנאל קרשק לתשובה לר' שלמה צרור, שם יב, ניתנה זמן קצר לאחר פטירת החכם הדינץ ר' צמח דוראן. קשה לקבוע לאיזה ר' צמח דוראן מתכוון ר' שלמה דוראן, אם הכוונה לחכם ר' צמח דוראן שנפטר בשנת 1590, אוizi קשה מאד לשער שר' נתנאל קרשק שהיה חכם מובהק כבר בשנת 1590, המשיך לחיות עד שנת 1647 שנת חתימת הסכמה השנייה, ואין לנו אלא להניח שמדובר בשני חכמים בשם זהה, אם כי תמורה מדוע לא ציינו את שם אביהם להבחנה. אולם, אם הכוונה לחכם ודינץ ר' צמח דוראן שנפטר בשנת 1604 אוizi סביר יותר שהמשיך לחיות עוד 33 שנים. יש לציין שבקדומות לחשב"ץ מצוינה ישיותו של ר' נתנאל קרשק, בלומר המסורות בע"פ אמרו שהאריך ימים.

136. חוט ב: יב.

137. עיין להלן, עמ' 195.

"הלא ידעת שמאז נאספו ממוני חכמיינו בחטאינו נשארה עירנו שוממה
וגלמודה, לולי ה", הותיר לנו שריד דבר אחד לדור הוא החכם מוריינו נר"ו,
אשר הוא מרוה צמאונינו ומימיון שותים כל יודע ספר בשערי עירנו, לאורו
הולכים כל הולבי חשבים, בצל חכמתו אנו חיים, ולטל מלוקשו אנו מצפים".
בஹשך תשובתו ציין ר' שלמה צרור את גסינו הרב של ר' נתנאל קרשק
בכתיבת גטין, ואת העובדה שישב יחד עם חכמי ודייני העיר אשר נפטרו מכאן,
על כסא ההוראה והדין¹³⁸. עדויות נוספות לפועלותיו של ר' נתנאל קרשק
מצויות בכתב יד ובדפוס: הוא חתום על מעשה בית דין משנה שפ"ז (1626),
המאשר שטר מתנה לר' סעדיה דורהפה¹³⁹. ר' נתנאל קרשק חתום על שתי
הסכימות העוסקות בבעלות בניו ונכדיו של ר' נהורי קרשק על בית הכנסת
של אביהם וסבם, ומעמדו של הציבור ברכוש זה¹⁴⁰. ההסכם הראשונה משנה
שפ"ח (1628) קובעת: שבית הכנסת שהתפלל בו החכם ר' נהורי הינו אדמות קדש
ורכוש הציבור, אולם בית הכנסת ישאר בחזקת ר' שלמה בן נהורי קרשק, אשר
יורשה הוא וذرעו להתפלל בבית הכנסת ללא הפרעה.

138. חותם ב: י.

139. אהל דוד ב"י מס' 715, סרט מס' 9400 במכונת לתקה"י עמ' 145-146.

140. פ"ץ א. כנראה שלא הייתה קרבת משפחה הדוקה בין ר' נתנאל קרשק

לרא' נהורי קרשק, משום שלו היו קרוביים, ר' נתנאל לא היה חתום

על הסכימה שמשמעותה פסק דין. החכם ר' נהורי קרשק שימש כסוכן

מסחרי שהיה נושא לקושטא, עיין חותם א: כא, שם מובה פסק דין בעניין

תביעתו של הנגיד ר' אברהם שספרטש מתלמסאן נגד ר' נהורי קרשק.

פסק דין של ר' שלמה דוראן דחה את התביעה. ראה אהל דוד מס' 172,

שם מובה רישום של מחזור לימים נוראים במנハג בית הכנסת של הרב

נהורי זלה"ה.

ההסכמה השנייה עליה חתום ר' נתנאל קרשקש נחתמה בשנת ת"ז (1647),
וזאף היא עוסקת בבית הכנסת ר' נהוראיו לפיה ירכשו ר' נהוראי ור' יוסף
בני ר' שלמה קרשקש ונכדי ר' נהוראי החכם, חזקה גמורה בבית הכנסת
האמור תמורה חמיש מאות גרובים ספראניאוליס, שהקהל נזקק להם בדחיפות, עקב
עליליה שנבעה ממות תורה בחצרו של יהודי.¹⁴¹
ר' נתנאל קרשקש כתוב גם קינה לט' באב, נפש מריה עגומה¹⁴². אחד
מצאצאיו המתואר כנין ונכד הוא ר' מאיר קרשקש אשר יזם את הדפסת
החסב"ז.¹⁴³

ר' שלמה צרור

ר' שלמה צרור היה אחד מחכמי אלג'יר במחצית הראשונה של המאה ה"ז.
תשובותיו מצויות בחלק שני של חוט המשולש. אמנם אין בספרו תאריכים,
אבל מצוי בידינו שטר מעשה בית דין משנת 1643 עליו חתום ר' שלמה
צרור¹⁴⁴. אף מעדויות עיקיפות בספרו ניתן למוד בבירור על תקופת פועלו.

141. סליחות וקידנות לט' באב, כ"י בהמ"ל פריט מס' 26, סרט מס' 4006
במכון לחבה".

142. הקדמות לחסב"ז.

143. כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, סימנו 1218.

144. יחס ההערכה לר' נתנאל קרשקש מלמדנו שהלה היה מבוגר מר' שלמה
צרור ותקופת פועלו הייתה במחצית הראשונה של המאה ה"ז, עיין לעיל.
תשובותיו חוט המשולש ב: יז, כ, מצין ר' שלמה צרור שהגיעו לידי
חלק בתשובה המבי"ט ומהערתו שם, דף כא טור ג "בדקתי בכל ספרי
הדפוס הנמצאות אצנו", ניתן למוד שהכוונה לספר תשובה המבי"ט
בדפוס אשר נדפס לראשונה בשנת שפ"ט, ש"ז (1629 – 1630). מכאן
שבשנים אלו עדין פעל כמורה הוראה באלג'יר.

על מוצא משפחתו אין לנו ידיעות ברורות¹⁴⁵, אולם יש לנו רמז שר', שלמה צרור למד בישיבת ר' אביגדור, אשר הוא בנו ר' אביגדור צוועידאל שהיה מרביץ תורה בוונציאנה¹⁴⁶. אם השערה זו נבונה הרי יש להניחס שר' שלמה צרור הגיע לאלג'יר מאיטליה. בספרו אין ידיעות רבות על חייו¹⁴⁷. מן הפרטים המועטים הנמצאים בהם ניתן למוד, שבתקופה מסוימת עזב את אלג'יר ועבר לתוניס ובתיו שם פנו אליו בשאלו בהלכה¹⁴⁸. יציאתו מאלג'יר ונדודיו הקשו עליו להורות ולפסוק בגלל המחסור בספרים במקומות בהם גר. בחשובותיו הדגיש ר' שלמה צרור את הצרות הרבות שפקדו אותו ואות משפחתו, והקשו עליו למלא את חפקידו, בגלל חוסר "ישוב הדעת".¹⁴⁹ בין הקויים שהנתחהו בכתיבת תשובותיו, ציין ר' שלמה צרור את רצונו לקדר ולא להאריך בחשובותיו, ובפסקיו העדיף את הפשרה על פני פסק על פי שורת הדין שיביא לקטטה ומריבה. לפיכך כל ימיו הרחיק עצמו מסורת הדין.¹⁵⁰

145. לפי סדר הזמנים הנקוב לעיל, ניתן מאי שהרב שלמה בן טובייה צרור שנפטר בשנת תכ"ד (1664), דאה: בלור, *Inscription*, עמ' 22, הוא ר' שלמה צרור בו הננו עוסקים; ואילו יוסף וטובייה צרור האחים שנפטרו בשנת שפ"ה (1625), שם, עמ' 21, הם אביו ודודו, לבן אולי ר' רפאל ידידה שלמה צרור שחיה בראשית המאה הי"ח היה נכדו.

146. חוט ב: ד, לא ידוע על חכם בשם אביגדור באלג'יר. מיבל, אוצר החיצים, מס' 15. בחותט א: לב מוזכר "בי החכם ידידנו שלמה צרור המור דודי לי יצ"ו" סיפור על חלייבת אטורן. מבחינת סדר הזמנים יש בכך להקשota על האמור לעיל. לבן ייתכן שהמדובר בשם בר', שלמה דוראן והפסוק "צרור המור דודי לי" (שה"ש, א פס', י"א) מובא על שום שהוא דודו של מחבר חוט א.

148. חוט ב: ה, יו, יח.

149. שם כג, כו.

150. שם כד.

אחת התכוונות המציגינota את תשובהתו, שימוש הרב בספרי "המשךונים" חכמי המאה הט"ז המאוחרים מן הבית יוסף כגן תשבות מביא"ט, מהרשד"ס, מהרש"ך ודרכי ריבות.

ר' שלמה צרור מסביר את הזדקרותו בספרי האחرونונים, "שראו דברי הקדמונים והם מבארים דבריהם, ולולי ספריהם אשר הם מאירים עינינו ומבארים לנו דברי הראשונים, היינו ממשים בעורורים ההולכים בחשך".¹⁵¹ שיטה זאת הביאה את ר' שלמה צרור לנזוף קשות בספר חכמים, שבגלל מיעוט הספרים בצפון אפריקה, הורגלו לפסק על פי ספרי הראשונים. בין החכמים שר' שלמה צרור נזף בהם, מצוי תלמיד חכם שלמד יחד עמו בישיבת ר' אביגדור, אולם ר' שלמה צרור לא נשא לו פנים וכח בתקובתה על דבריו "והייתי רוצה לראות ראיות ראיותיו מן הגמרא ומין הפסיקים, ולא שיחלק חילוקים מדעתו כאלו דבריו דברי קבלה מסורים מסיני". ואיר לא ידע ולא שמע שבעווננותינו הרבים כבר פסקה הקבלה ומפני ספרים אלו חיים".¹⁵² בנוסח דומה תקף ר' שלמה צרור את ר' משה מועטי, על שלא העיד את ספרי הפסיקים האחرونונים ומיעט לשתחמש בהם לצורך פסקיו.¹⁵³ ר' שלמה צרור עמד בקשרים עם קהילות אלג'יריה ועם חכמי מרוקו, ותוניס.¹⁵⁴

ר' סעדיה זורהפה

משפחה זורהפה הייתה מן המשפחות הספרדיות הוותיקות שהגיעה לאלג'יר עם גולי קג"א ממרוקו. המשפחה מוצאה מחד היישובים בקטלוניה, ממנה עברה לברצלונה, מברצלונה למירוקה וממירוקה לאלג'יר.¹⁵⁵ משפחה זאת הייתה כנראה מן המשפחות המיווחסות והחשובות שהיו בעלות עמדת השפעה בחצר השלטונות בתלמסאן ואלג'יר, בשלתי המאה הי"ד.

151. שם, יז, כו, כח, לב.

152. שם, ה.

153. שם, לד.

154. עיין בפרקם העוסקים בקשרים הרוחניים, עמ' 237, 232, 195.

155. רשב"ש תרל"ה.

"פלוני" מתנגדו של הריב"ש באלאג'יר "התהנתן עם בני זוראפה", דבר שהגביר וחיזק את עמדתו בקהל נגד הריב"ש¹⁵⁶. בני המשפחה במאה הט"ו היו ר' יעקב ואביו החכם הנבון ר' יוסף זוראפה, במחצית המאה הט"ו מוזכר במקורותינו ר' יוסף זוראפה תלמיד הרשב"ש¹⁵⁷.

במחצית הראשונה של המאה הי"ז פעל ר' סעדיה זוראפה כחכם ודינין באלאג'יר. בשנת ש"פ (1620) העתיק את ספריו של הרשב"ש ותשובותיו. בשנת שפ"ה (1625) את ספר תיקון סופרים. כן כתוב הקדמה בספר חסק שלמה¹⁵⁸. בשנת שפ"ח (1628) הוא חתום כחכם ודינין באלאג'יר על ההסכם העוסקת בבית הכנסת של ר' נהוראי קרשק¹⁵⁹.

תשובותינו נשארו בידינו שתיקי תשובות: אהת עוסקת בבית המדרש שנייתך במתנה לר' משה משיש. תשובתו מסתבר שחשש מערעור על פסקו, לפיכך שלחו לחכמי מרוקו, יצחק ז' זמרה, יוסף אל ענבות, יצחק אבודרham וחנניה ארובה אש אשר הסכימו לפסקו¹⁶⁰. התשובה השניה מצויה בכתב יד, והיא עוסקת במתנה שנייתה באלאג'יר בחודש תשרי השפ"ז (1626)¹⁶¹. בכתב יד מצוי גם העתק שטר מתנה, לפיו נתן יצחק בר עמרם זוראפה לسعدיה בר דוד זוראפה במתנה מהיום לאחר מיתה, את כל נכסיו בקרקעות, חזקות ומטלטליין שנמצאו בחצר הגדולה שנקרהה "צ'אר" זוראפה, שהיתה מצויה במבו' מול בית הסוחר אשר אסירי המלך אסורים שם. על מתנה זו היו עוררים בגלל שהנותן היה נכה ובעניין זה כתב תשובה ר' יוסף זוראלו¹⁶².

ידיועת נוספת נוספת על ר' סעדיה זוראפה אין לנו. בין צאצאיו היו ר' שלמה דוד זוראפה, מחכמי אלג'יר במאה הי"ט, מחבר"ש ערך שלמה" ר' בני שלמה".

156. ריב"ש סא.

157. רשב"ש בסוף הספר הוספה המעתיק, ועיין לעיל עמ' 97 ולהלן עמ' 182.

158. רשב"ש שם, "תיקון סופרים" סוף הספר, וכן בפתח ספר "חסק שלמה".

159. פ"צ א ועיין לעיל. עמ' 164.

160. זרע אנשים חוי"מ סג.

161. אהל דוד כ"י מס' 715, סרט מס' 9400 במכונת כתבה"י עמ' 149 וAILR.

162. שם עמ' 145 - 149.

מן הממחצית השנייה של המאה היל"ז ידוע החכם השלם ר' בנימין דוראן, אשר הדרים לפועלותיו, דעותיו ומאורעوط זמנו מוזכרים בקיצור על ידי ר' ריב"ש צרור ור' יהודה עיייאש. בין היתר נמסר שהתנגד למסירת כספים לנוצרים לצורך סחר יינוח, שמרוחחינו נהנו יהודים¹⁶³.

ר' בנימין דוראן עמד בקשרים עם חברו אברהם בן עמרם, ששחה בשנת תל"ה (1675) במרוקו ובכתב לו ממשם, על השמועות שבאו ממכנאות בדבר התגלות השבתאי יוסף בן צור, ועל פגישתו ושיחתו עם יוסף בן צור¹⁶⁴. בשנת תל"ח שימש כפקיד ארץ ישראל באלאג'יר, ריבצ' אח כספי הנדבות בקהילות המערב וטיפל בהעברתם לארץ ישראל. בן עמד בקשרי אגרות עם תלמידי החכמים המערביים שבירושלים¹⁶⁵.

במחצית הראשונה של המאה היל"ח פועלו: החכם השלם צמח דוראן אשר החמיר על עצמו בדייני פסח לפיקד ריב"ש צרור¹⁶⁶; החכם הותיק הדיבין בנימין דוראן בן ר' צמח בן ר' בנימין, החתום על פסק דין באלאג'יר משנת ת"ק¹⁶⁷.

163. ביל"ה, דף קט, דייני מילה ט"א, דייני איסור מאכלות ס"ז, וכן עיין שם חוי"מ: מג, שם. קרוב לוודאי שאיננו ר' בנימין אחיו של אבא מארי דוראן משום שר' בנימין דוראן הראשון חתום על תקנה משנה שפ"ח (1628) לפיכך ספק אם יכול היה לפעול גם בשנת חמ"ב (1682), ביל"ה חוי"מ: מג.

164. המכתב נתפס על ידי פרימאנז, ענייני שבתאי צבי, עמ' 77. וכן עיין: שלום, שבתאי צבי, ב, עמ' 772.

165. תשובה ר' משה נ' חביב, מובאת בספרו של ר' חיים סתמונה, ארץ החיים, ירושלים תרס"ח ס"י, רבנו, ועיין להלן עמ' 251.

166. ביל"ה דף קח, דייני חמץ ס' יט. יש להזכיר שהחכם השלם ר' צמח דוראן אייננו זהה למשכילים צמח דוראן שבנו סעדיה נותר יחידי מכל בית אביו ונפטר בצעירותו בגיל חמיש עשרה, ביל"ה חוי"מ: יג.

167. ביל"ה אה"ע: ה, וכן בהקדמת רבני אלג'יר לחשב"ץ והקדמת ר' מאיר קרשק לחשב"ץ. ר' בנימין♦דוראן לא היה מיורשו של סעדיה דוראן המוזכר לעיל. בספרו של מרדכי יוסף מירחט, ברכות מים, מצוי מעשה בית דין מן הממחצית השנייה של המאה היל"ח עלייו חתום צמח דוראן שהיה בנו של בנימין דוראן.

ר' יוסף בנימין דוראן בן צמח חתום על פסק דין משנת תק"ג ומצינו עמו בעשירי לרשב"ז¹⁶⁸.

ר' שלמה קרשק

חכמים נוספים ממשפחה קרשק בראשית המאה הי"ח היו: החכם שלם ר' שלמה קרשק¹⁶⁹, ובנו החכם ר' יוסף¹⁷⁰ ור' מרדי, המוזכרים בקשר להסכם העוסקת בבעלות על בית הכנסת נהוראי¹⁷¹. שני הבנים ר' יוסף ור' מרדי השתתפו בחובות וMSCוננות לגויים עריצים, החכם ר' שלמה דיחם על בניו וערב לחובותיהם לגויים. ביניים פשטו הבנים את הרגל ונשאר החכם ר' שלמה בצרה גדולת, בשל רצון בעלי החוב להשליכו לכלא לעת זקנתו. ר' שלמה ברח והסתתר, אולם הגויים לא ותרו על חובם ודרשו ממועדם הקהיל באמצעות הערכאות, למסור לידיים את החכם ר' שלמה קרשק, על מנת לעונתו בעבודת פרך. כמנาง הרע שהתחדש בעיר, שבלי היהודי חייב לגוי בסוף ואין לאל ידו לפרו, ימסר לעבודת פרך בחומר ובלבגייםanganria של מלכות. כאשר ר' שלמה לא נמסר לידיים, החלו הגויים

168. ביה"ה אה"ע: יב. הקדמה לייבין שמועה.

169. שולת היוחסין של משפחת קרשק החואר בר.

החכם נהוראי קרשק (חו"ט א: כא)

שלמה (מוזכר בהסכם משנת שפ"ח, פ"ץ א)

נהוראי יוסף (מוזכרים בהסכם משנת ח"ז, פ"ץ א)

שלמה החכם שלם, שערב לחובות בניו, פ"ץ א.

מרדי יוסף נשתתפו בחובות.

170. החכם ר' יוסף קרשק היה תלמידו של ריש צדור וחברו ללימודים של ר' יהודה עיייאש.

171. פ"ץ א, שם בmobאת שאלתו של החכם ר' דוד קרשק, אולם קשה לקבוע לאיזה ענף של המשפחה השתייך.

לדרוש את חובם מבית הדין וחכמי הקהילה היהודית באלאג'יר, בטענה שמכיוון שביה"ד כתב את שטריו החוב, סמכו ובטחו שביה"ד יdag גם לחשלים.

לאחר משא ומתן ממושך של נציגי הקהיל ווהחכמים עם בני משחת קרשק, סוכם בשנת 1728 שהקהל יוותר על חבייעותיו לבועלות על בית הכנסת, תמורה זכות על רביע מבית הכנסת שימסר לקהיל, בעוד שהבעלות על שלשה רבעים נוספים של בית הכנסת משאר בידי החכם ר' שלמה קרשק, שייהיה רשאי למכור את חלקו בבית הכנסת על מנת לפדות את נפשו ונפש בניו מבuali חובם, מכיוון שלא היו להם נכסים אחרים.

פרק רביעיהעיר אלג'יר כמרכז ומרכזים משנהים לתורה
=====עמדתם של חכמי אלג'יר לשאלות שמקורן למקומות

התחדשותה של הקהילה היהודית באלג'יר בעקבות בואם של גולי קנ"א וחכמיהם, הביאה לפניות רבות אליהם בשאלות בהלה מקהילות אלג'יריה ומחוץ לה. פניות אלו הפכו את אלג'יר למרכז הלכה ולTEL שהבל פונים אליו. לפיכך נאלצו חכמי אלג'יר לקבוע לעצם כללים וקווים לפיהם ינהגו בבואם להשיב לשאלות.

הבעיה הראשונה שעמדה לפניו חכמי אלג'יר הייתה חוסר סמכותם לפסק לתושבי קהיל שלא בחר בהם, בדברי הריב"ש אל ר' שמואל חלאיו מברשר: "אין רצוני לצוות ולגזר חוץ למקומי ומה בזמן זהה שהוא שעת חרום". אף הרשב"ץ נקט בשיטה זו, אם כי לא סיג את עצמו בשעת חרום. ודבריו היו: "אין מוטל עלי מה שהוא חוץ למקומי", ובאותה סוגיא במקום אחר: "אין התובע ולא הנתבע במקומי ואין דין קולר תלוי בצוארו אלא אם כן אהיה נשאל מהם". בנסיבות דומות פתח הרשב"ץ פתח לפסיקה גם למי שאינו משתיר בקהלו בתנאי שהייה נשאל על ידו¹. הרחבת הפתח לפסיקה לקהילה אחרת, מצויה באפשרות שקהילה תקבל על עצמה חכם ודין היושב בעיר אחרת, כפי שעשתה קהילת בגניה שקיבלה עליה את הרשב"ץ כדין ומורה הוראה².

1. ריב"ש, קנד; חב"ז ג: רלו, רגנא. וכן היתה גם שיטת ר' שמעון ננד הרשב"ש, יבו"ב ב: מ.

2. רשב"ש ריא, תרייב, ומשיטה זאת נגגה בנסיבות קהילת ג'רבה שקיבלה על עצמה את ר' אברהם בגין טוואה במורה הוראה. עיין בעמ' 151. על יסוד אפשרות של התקשרות עם חכם מקור אחר, פסק הרשב"ץ על פי תשובה הרא"ש שהציבור חייב לשכור שליח ציבור, ושבירת שליח ציבור קודמת לשכירת חכם. טומו של הרשב"ץ היה שליח ציבור מוציא את הרבנים בתפילה י"ח שהיא מצויה תדירה, ואילו חכם אינו חיוני במידה זו מכיוון שאפשר לשאול קוראות מקומות אחרים. חב"ז ג: רנד.

לפני שענו לשאלות שנשלחו אליהם מישוב אחר, הקפידו החכמים שהשאלה והחומר הנושא אליה כಗון עדויות או שטרות, חosal על ידי שני הצדדים, או על ידי תלמיד חכם מקומי, או מנהיג חברתי כגון פרנס שסיכם את טענות הצדדים וערבעו בשאלת שנשלחה לאלג'יר. בתשובה שלהם לסוג זה של שאלות לא היו פוסקים באופין מוחלט, אלא היו קובעים עקרון ומוחים את הדיינין בפסק, ודיני המקום ממנו נשלחה השאלה, היו בודקים את התאמת התשובה למקרה הנידון ובמקרה שלא הייתה התאמת, או שהתשובה לא הייתה מספקת, היו חוזרים ושוואלים עד למצוי הדין³.

לעתים חרגו החכמים מתחבונן משיתם שלא לפ██וק בעיה שהטעורה בקהל אחר אלא אם כן נשאלו בעניין.

הדבר היה בשעת תרום ובשעת סכנה, או כאשר החכמים חשו שחוובתם המצוונית היא להתריע בנגד פ██ק או מנהג שלא כhalbה, אף אם דעתם לא תשמע⁴. הרשב"ץ סטה מSTITתו בנידון בעקבות רחמיו על יחום⁵, או בשל תקלת המצוינה אمنם במקום אחר, אולי בשל חומרתה (מזרות) כל ישראל עלולים היו להיות מעורבים בה. לפיכך לדעת הרשב"ץ, חריג הדבר מגדר עניין מקומי, לבן רשאי היה לפ██וק בדבר אף ללא שנסאל⁶.

לעומת הרשב"ץ שנחג להסביר את חריגתו מן הנוהג המקובל, הרשב"ש בנו לא חש במוותו מגבלה בסמכיותו לגבי קהילות אחרות, מתוך שהחשיב את בית דיןו כ"בית הוועד" המוזכר בגמר ובספקים שיכל אדם לכפות את בעל דיןו לילך לשם, מכיוון שמצוינים היו באלג'יר חכמים גדולים, מומתים לרבים⁷.

3. שם: רלו, רנא; רשב"ש רל, ובמקורות נוספים.

4. ריב"ש: עט, פ, קמו.

5. תשב"ץ ג: רנא, שצד, ועיין בנספח על ר' יוסף שספרטהש.

6. תשב"ץ ג: רפה.

7. רשב"ש תמט, תז, בנוסח זה היה גם תיאום בין קהילתית.

לפייכך פסקיו של הרשב"ש להילוות אחירות הינט קצרים וחלתיים. ובשעת הצורך לא היסס להטיל נידוי אף על בני קהילות אחירות, ובמנציג בלתי מוכתר של יהודי אלג'יריה כולה, ראה עצמו אחראי וגואל לאלימות ולאנשיהם שהגורל התאכזר אליהם גם מחוץ למקום⁸.

בשיטתו של הרשב"ש הילך בנו ר' צמח אשר שלח כתוב תוקחה חריפה לקהל קונסטנטין, וכן צאצא אחר ר' שלמה בר צמח אשר לא היסס לאיים בעונש חמור על היהודי מקהילה מרוחקת שפרץ גדר של עריות⁹.

הקשרים בין אלג'יר וקהילות מרכזיה השדה

בנוספ' למרבץ הרוחני באלג'יר, היו באלג'יריה מרכזיות תורה קטניות יותר, שסיעו לקהילות הקטנות בעיירות ובכפרים שבביבתם, אשר פנו אל המרכזים המשניים בשאלות ובקשה לسعد רוחני ולהלכתי. מרכזיות המשנה היו עוניים לפניהן כמויטב יכלהם, במידה והדבר היה קשה עליהם, או שהבעיה הייתה מסובכת היו מעבירים אותה אל חכמי אלג'יר.

קונסטנטינוס (Constantine) – הקדושה במקורותינו קונסטנטינוס קנסטיניאו, או קנסטיניאו, קנסטיניאו. קהילה זו היא אחת הקהילות הוותיקות והמרכזיות באלג'יריה (לפי גבולות זמינו), אשר הייתה קיימת זמן רב לפני בוא פליטי קנג'א מספרד¹⁰. עליה כתוב הרכיב ש: "... קהילה מהוללה אבן הראה בכל קהילות הערב הראשונה לכל דבר שקדושה". בסגנון זה כתוב עליה גם ר' צמח בן הרשב"ש: "אתם אבן שתיה שממנה הושתת כבוד לכל העולם, ביושר המפעל וטוב המעשה לתורה ולתעודה, כסאכם הוא כסא כבוד מר aeros, וממנו מן העולם כולם דבר זה לא נעלם, כי כן שמענו אבותינו ספרו לנו במא שנחאתם אצלם"¹¹. השבחים הרבאים שקהל קונסטנטינוס הוכתר בהם לא בכדי נאמרו. קהילה

8. שם, שם תקיא.

9. יבו"ב א: קמח; חוט א: ט.

10. עיין בມבוא בסעיף על התושבים הוותיקים באפריקה הצפונית.

11. ריב"ש עט.

12. יבו"ב א: קמח.

וותיקה זו שימשה כמרכז רוחני לכל החלק המזרחי של המגרב. אמנם, תשובותיהם של חכמי קונסטנטינוס לא נשארו בכתביהם, אולם מתוך שאלותיהם שנשלחו אל חכמי אלג'יר ניתן למדוד ולעמוד על מעמדה הרוחני של קהילתם. מידע מענין על מעמדה המרכזי של הקהילה מצוי בשתי תשובות של הרשב"ץ. הראשונה, דנה בנישואי קטנה מתוואה שנשבתה על ידי גוי שהביאה לתונס, שם מכירה ליהודי תוניסאי שיחסו אליה לא היה הוגן. לבסוף פדאה והצילה, במטרה להחזיר לה אביה בתונאת יהודית בשם קליפה. בדרךם מתונס לחוואת עברו בבז'ון שם נשאה קליפה, ובעברם בקונסטנטינוס כתוב בבית הדין שבמוקום אגרת אשר שבחה את מעשיו של מציל הקטנה, ונפסק בה שעלה אביה לפרוע לו הוצאותיו. העובדה שהאגרת והפסק לא נכתבו בתוניס או בבז'ון, מלמדתנה שהקהילה הראשונה המאורגנת והמוסדרת בדרך מתוניס מערבה היא קהילת קונסטנטינוס. הרשב"ץ אף שבחם על דרך טיפולם בקטנה, ואישר את פסקם בדבר חובת האב לפרוע למציל.¹³

התשובה השנייה עוסקת בגט שנכתב בבעגיה ונסלח לג'ראא. בדרךו לשם הובא לקונסטנטינוס על מנת לקימו, אולם ר' מימון נגמר חשב לפסלו, בשל כך הריז שאלת לרשב"ץ. הרשב"ץ חמה, מודיע היה צורך בקיום הגט? כאשר השליח יכול לומר בפני נכתב ובפני נחתם. יתר על כן, מודיע חכמי קונסטנטינוס בדקו את כשרות הגט? כאשר התבקשו רק לקיימו. התשובה לתחייבות הרשב"ץ אינה כתובה במקור, אבל היא מתבקשת ממעמדה המיוחד של קהילת קונסטנטינוס במרכז הלכתי ומנהיגת קהילות מזרח המגרב המזרחי. לפיכך נתקשו רבניה המוכרים בתפוצות אפריקה הצפונית, אשר את חתימת העדים והדיינים הקשורים בגט, ובמורי הוראה לקהילות מזרח אלג'יריה ותוניס, ראו חובה לעצם לבדוק את כשרות הגט, על מנת לוודא בהזדמנות זו, כאשר הגט נמצא לנגד עיניהם לפני מסירתו, שלא יצא תקלת ממשו.¹⁴

בין הקהילות שעדו בקשר עם קונסטנטינוס היו קפסה (Gafsa) ואל חמما אשר בתוניסיה. קונסטנטינוס שימשה להן כמרכז תורה וכ��תווכת בדרך העברת שאלות מסווכות אל חכמי אלג'יר.¹⁵

13. תשב"ץ ג: קעה. על קהילת תוניס בתקופה זו עיין במאמרו של ח"ז הירשברג, על בית הכנסת הקדום בעיר תוניס, ספר ח"מ שפירא, ר"ג תשל"ב, עמ' 277.

14. תשב"ץ א: יב.

15. תשב"ץ ג: ז, ק, קמץ.

בגאייה, בון זג'רבה נזקקו לשירותי בית הדין בקונסטנטינּוֹן¹⁶. גם קהילת תונס עמדה בקשר עם קונסטנטינּוֹן, ובין דיני שתי הקהילות פרץ ויכוח בשאלת חלייצה לאיש שתי נשים היו לו, האחת בתוניס והשנייה בקונסטנטינּוֹן. הדעות השונות נשלחו אל הרשבּ"ז אשר תמן בדעתו של הדיין בקונסטנטינּוֹן¹⁷.

חכמי קונסטנטינּוֹן לא היססו אף לצאת ולחלווק על הרשבּ"ז, כאשר תשובהתו לקהילת בגאייה בעניני אישות לא נראתה להם. לשם כך יצרו קשר עם חכמי תלמסאן שגם הם השיבו על דעת הרשבּ"ז באותו עניין, אלא שהרשבּ"ז טען שחכמי הקהילות לא כוונו לשם עותתו באותו דין¹⁸. חכמיה של קונסטנטינּוֹן שעמדו בקשרים עם חכמי אלג'יר בסוף המאה ה-14 ובראשית המאה ה-15 היו:

הדיין ר' יוסף בר דוד, אשר הרשבּ"ז שבחו ופאו במלים: "בר אבן בר אורין... פאר קהילות וצביין...". הרשבּ"ז אף ראה כבוד רב לעצמו, בכך שר' יוסף בר דוד פנה אליו בבקשת חוות דעת¹⁹.

ר' מימון נגאר שעד בקשרים הדוקים עם הרשבּ"ז.

החכם ר' יוסף בן מגיר תלמיד הריבּ"ש אשר למד בישיבתו יותר מעשר שנים²⁰.

ר' יצחק בונאשטרוק מהכמי ספרד אשר שחה מספר שנים באלג'יר. כנראה שבעקבות מינוי הריבּ"ש לדין יחיד עבר לكونסטנטינּוֹן, שם חלק על מנהיגיהם של התושבים הווותיקים בהלכות מקוה ובכתיבת ספרי תורה. מחלוקת זו הובאה לפני הריבּ"ש והרשבּ"ז. הריבּ"ש תמן בדעתו של ר' יצחק בונאשטרוק, אולם

16. עיין לעיל.

17. תשבּ"ז ג: ריז.

18. תשבּ"ז ג: קנד.

19. שם מט. גם אביו של ר' יוסף היה כנראה דין וهم מן התושבים הווותיקים.

20. ריבּ"ש קמו; תשבּ"ז א: לב, נא, צד; עיין: אפטשטיין, הרשבּ"ז, עמ' 94.

21. ריבּ"ש עט, פ; הרשמן, הריבּ"ש, עמ' קי.

הzieu לשבר את חמתו על ידי ריצויו בכסף ובדברים, ככלומר במינו ליחס
ולדין, ואילו הרשב"ץ הודה בזכותם של התושבים הוותיקים בקונסטנטינ
לשמור על מנהיגיהם²².

ר' נתן נגאר ור' יוסף זמרון

בדור השני לבואם של פלייטי קני"א, שמרה קונסטנטינ על מעמדה
וחשיבותה בקרב קהילות מזרח המגרב. בתקופה זו הנו מוצאים בקונסטנטינ
שני תלמידי חכמים מובהקים, הראשון הוא ר' נתן נגאר, המכונה על ידי
הרשב"ש "החכם המופלא הדין המועלה". הוא זכה להערכה ולהוקרה רבה של
ר' שלמה דיסמיגשטי (חמיו של הרשב"ש) ושל הרשב"ש עצמו. אף ר' נתן
נגאר השיב אהבה והוקרה לרשב"ץ ולרשב"ש, לאחר מות הרשב"ץ ראה את הרשב"ש
ראוי לשפט על כסא אביו ולמלוך אחריו²³. ר' נתן נגאר שימש כדין ופוסק
בקהילתו, ונחגג לענות ולכתוב תשובות לשאלות מקהילות מרוחקות. שתים
תשובותיו שלח לרשב"ש על מנת שיביע דעתו על פסקיו²⁴. למרות
ההערכה הרבה לה צבו ר' נתן נגאר וקהילת קונסטנטינ, ראו הרשב"ץ והרשב"ש
מורים הדור, מקום להעיר להם, על הדרך בה נהגו בקונסטנטינ לחולב עז ביום
טוב, ובקשו מר' נתן להזכיר את העם לנוהג כהלה. בסיום אגרתו בתחום הרשב"ש
על ר' נתן נגאר: "חכם הרזים ראוי לעבר שנים ולקבוע חדשים כמו פלא שבבית
דין"²⁵.

22. עיין במבוא בסעיף על התושבים הוותיקים. הוויכוח וההתנגדות לדעת
ר' יצחק בואנשטרוק, מעידים על כך שקהילת קונסטנטינ הונחה על ידי
תלמידי חכמים שלא נטו לוותר בקלות על מנהיגיהם, ונפגעו מביקורתו,
משמעותה כה שימשו כדוגמא לשאר הקהילות, ועתה רצתה ר' יצחק
בוואנשטרוק להפחית מערכם על ידי הטעה שמנהיגיהם פטולים.

23. רשב"ש רנט, רס.

24. שם, תשובה ר' נתן נגאר מצויה שם בסימנים רסא, רסב. חוות דעת
הרשב"ש בסימן רסג כתבה עוד בחיי אביו הרשב"ץ.

25. שם רסה.

בתקופה זו שהה זמן מה בקונסטנטינוס הוותיק ר', יוסף בר אברהם זמרוץ, תלמיד הרשב"ץ והרשב"ש. אף הוא שימש כמורה הוראה ופוסק בקונסטנטינוס, והרשב"ש שבחו.²⁶

במחצית השנייה של המאה הט"ו פנה קהיל קונסטנטינוס בשאלות אל צמח ושמעון בני הרשב"ש. בין השואלים היה ר', יוסף זמרוץ, הדין ר' משה בר עלוש ור' שמואל בר משה אטראני.²⁷ אמןם בתשובותיו הראשונות תמה ר' צמח על הכבוד הרב שקהל קונסטנטינוס מנהיל לו בשאלותיהם: "ומי אנבי כי עד הלום הביאוthonyi כמו נגיד שמטורני"²⁸. תשובה לכך מצויה בשאלות ובתשובות, בהן ניכרת ירידת חשיבותה של קהילת קונסטנטינוס וחכמיה, בעיקר בירידת משקלה של הקהילה הוותיקה וחכמיה. יוצאי ספרד לא היו מוכנים להשתغل למנהיגה של הקהילה הוותיקה, וחלקו על מנהגי אבל ביום טוב, וסדרי קריאת הפטרה.²⁹ הללו אף ערדעו על סמכות חכמי ומנהיגי הקהילה הוותיקה. אחד מהם פנה לשולטנות המוסלמים וקיבל מהם מינוי לדיבנות כנגד רצון הקהיל.³⁰

עקבותיה של הירידה ניכרים בתוכחה הקשה בה הוביח ר' צמח את קהיל קונסטנטינוס על עדות שקר שנתקבלה בבית הדין בקהילה.³¹ גם ר' שמעון אחיו חייב את בית הדין בקונסטנטינוס, לנמק לפניו את פסק דיןו בדבר מכירת בית לצורך תשלום דמי מזונאות.³²

במחצית המאה ה-16 שדויה קהילת קונסטנטינוס במצב רוחני ירוד ביותר. בכתב יד "נפק", חיבורו של ר' אברהם ז', טואה מצויה שאלת מאה ר' מסעוד מקונסטנטינוס, בדבר גבינותו שנעשה מחלב בהמה שנשחתה ונמצאת טריפה. בבקשתו לתשובה הוא ציין: "כפי אמרנו נבוכים ואין אתנו יודע דבר".³³

26. רשב"ש יט, שכז – שלא.

27. יכו"ב א: יב-כב, ג, נא, עח-פ, קיו-קיח, קכו, קמח; ב: ז.

28. שם א: קיו.

29. שם קיז, קיח.

30. שם יז.

31. שם קמח.

32. שם ב: מה.

33. נפק לט, 97.

במחצית השנייה של המאה הט"ז חל חיזוק במצבה הרוחנית של קהילת קונסטנטינופול, והננו מוצאים בה את החכם הדיבין ר' יהודה עלוש, אח בנו ר' פרץ אשר רכש את לימודיו התורניים אצל ר' שלמה בן צמח דוראן באלאג'יר, ואת החכם ר' יעקב לפחהל. חכמים אלו פנו לאלאג'יר אל ר' שלמה בן צמח דוראן בבקשתו לקבלת חוות דעתו בעניינים הלכתיים, בעיקר בתוצאה מחלוקת שפרצו בין החכמים בקהילה³⁴.

ר' שלמה בן צמח דוראן תמן בדעתם של החכמים המוזכרים לעיל תור ציוק: "ידעתי נאמנה כי איןכם צריכים למודע... אך להשקייט הריב השבתי אתכם דבר"³⁵. בתשובותיו גם הוא הדגיש את קדמתה וחשיבותה של קהילת קונסטנטינופול: "ומי אנשים מהם בישראל ראויים להעיד על הדבר זה, (שאין כופין גירושין או חלייצה) אם שמעתם והוגד לכם שמדובר נဟגו בקנטיננא בדיון הכפיה בגירושין או בחליצאה". בן הזכיר את הקשיים ההדוקים שהיו קיימים בין קונסטנטינופול, המרכז הרוחני היישן ואלאג'יר המרכז הרוחני החדש, "שבודאי הוא שקנטיננא היא כפי מנהגנו שאין אנו דנים בדיון הכפיה... ואנו ואתם הכל במנbag אחד"³⁶.

בתקופת רבנותו של ר' שלמה צרור באלאג'יר במחצית הראשונה של המאה הי"ז, הביג את קהילת קונסטנטינופול החכם הנבון משה מועטי. ר' משה מועטי העלה את פסquito ותשובותיו על גבי הכתב. אחת מהן, אשר בקש לקבל עליה חוות דעת, נדפסה יחד עם תשובותיו של ר' שלמה צרור בחלק ב של החוט המשולש. ר' משה מועטי היה עצמאי ותקיף בדיוחתו, וסירב לקבל את דעתו על ר' שלמה צרור, אשר הזכיר בסמכותו ההלכתית והרוחנית של ר' משה מועטי מנהיגו של קהיל קונסטנטינופול. מאידך, בכתבו של ר' שלמה צרור ניכרים סימנים בולטים לירידת מעמדה וחשיבותה ההלכתית של אלאג'יר. עד בה, אלאג'יר הייתה המרכז הרוחני אליה פנו כל קהילות המגרב לקבלת פסק מבריע, וайлוי ר' שלמה צרור היה מוכן למסור את חילוקי הדיעות ביניהם לבין ר' משה מועטי להברעתם של "ההרים הגבוהים היושבים על כסא ההוראה בעיירות של חכמים אשר כת בהם להבריח", בלומר חכמי ערים ועיירות אחרות ולא חכמי אלאג'יר³⁷.

34. חוט א: יג, כה, כו, נב.

35. שם יג.

36. שם בה.

37. שם ב: לד.

במחצית הראשונה של המאה ה'י"ח, שלחו יהודי קונסטנטינוס מספר קטן של שאלות אל חכמי אלג'יר ר' יesh צרור ור' יהודה עיאש, ובנראה שסיבת מיעוט השאלות נועצה בעצמאותה הרווחנית של קהילת קונסטנטינוס, אשר בתקופה זו עמדו בראש החכמים הדיניים ר' משה זמור ור' שלום גיג, אשר הנהיגו את הקהיל ייחד עם המוקדמים, והתקינו תקנות בהתאם לצרכי השעה³⁸. גם שאלותיהם של בני הקהיל בקונסטנטינוס מתקופה זו מצביעות על המצוותם של תלמידי חכמים בקהילה, ובניגוד לבני היישובים המרווחקים המבקשים לקצר בחשובה ולכתוב את הפסיק בתמציתיות ובהירות, מבקשים היהודי קונסטנטינוס "כפי מעלה כבוד תורתו ירחיב העניין כמצא דבר בראשות מהגמר והפוסקים". יתר על כן אין הם מבקשים פירוש פסוק או פשוט במשנה, אלא בקשתם לישב להם דבר אחד של תוספות במסכת עירובין³⁹, המעיד על העמקה בלימוד הש"ס, ועל הרמה התורנית והרווחנית הגבוהה של בני קהיל קונסטנטינוס במאה ה'י"ח.

הקשרים עם בגאייה

קהילה בגאייה הייתה אחת הקהילות המרכזיות והוותיקות באלאג'יריה⁴⁰, ותנאי החיים וה墘ורים בעיר היו דומים לאלו של אלג'יר. בזמן בווא גולי קב"א לגבאייה הייתה במקום קהילה מאורגנת ומסודרת, אשר היו לה "זקנים יודעים הנהגת הציבור יודעי דת ודין ..." ומערכת תקנות פנימיות. בקהילה היו תלמידי חכמים, מורי הוראה, דיננים ובית דין⁴¹. חרבב"ץ היה מקובל בפומק גם על התושבים הוותיקים בגבאייה, אשר פנו אליו כאשר התעוררו סכסוכים בינם לבין התושבים החדשניים פלייטי קנד"א.

38. פ"א י, יא, יב; ב'יה חו"מ: א. אמנים ר' יesh צרור בפ"א יא, מתוך ביקורת חריפה על הנחותיו של השואל, אולם בנראה אין זו שאלתו של אחד מחכמי קונסטנטינוס אלא של אחד מבני הקהיל.

39. פ"א י.

40. בהתאם לגבולות המדיניים של היום. בשלבי המאה ה-14 ובמאה ה-15 הייתה בגבאייה כפופה לשולטן בני חפץ בתוניס. עיין: זיליני, Histoire, עמ' 142 - 145.

41. חבב"ץ ג: מה, פו. ועיין במבוא בסעיף על התושבים הוותיקים. מקורות נוספים שם ב: צו, קא-קב; ג: קח, דלא, רעד.

בין פלייטי קני"א שהגיעו לבגאייה היו הזקנים ר' בונאשטרוק לוביל⁴², שהיה סופר כת"ם בברצלונה ותיקן שם ספרי תורה על פי הוראת הריב"ש הדין ר' בנימין בר' עמרם, אשר עמד בקשרים הדוקים ושלח שאלותיו אל הרשב"ץ;⁴³ והחכם ר' שם טוב הלוי, אשר שחה זמן מה באלג'יר ולאחר מכן עבר לבגאייה.⁴⁴ ר' שם טוב העיריך את הריב"ש, היה מיודד עמו והרייז מאן שאלות מבגאייה לאלג'יר.⁴⁵ לעומת זאת יחשיו עם הרשב"ץ היו מתחים ביוטר, ביחס מיוחד רקע תשובה של הרשב"ץ לבגאייה, שהתיירה לבעל לכפות על אשתו להעתיק את דירתם לאלג'יר.⁴⁶ ר' שם טוב הלוי היה בעל קרובתה של האשה אשר היא וקרובייה התנגדו לרצון בעלה, ובפסקיו תמן באשה והתנגד לפסק על הרשב"ץ. על רקע זוכחות זה הוחלפו ביניהם דבריים קשים ביותר.⁴⁷ חילופי הדברים החריפים ביניהם נמשכו גם בקשר אחר, אשר בו ר' שם טוב הלוי ראה עצמו ראוי לחלק על פסק הרשב"ץ.⁴⁸ לעומת זאת היחסים הקשים עם ר' שם טוב, קשוו של הרשב"ץ עם קהילת בגאייה היו הדוקים ביוטר, ובתשוביתו מצויות عشرות-לשאלות מקהילה זו.⁴⁹

עם כל זה לא היסס הרשב"ץ לבקר בחריפות שטר מעשה בית דין בbagaiyah, שהחידר לאשה להנשא על פי עדות שני גיסים. הרשב"ץ הסביר את התערבותו בדבר למרות שלא נשאל בברך: "אם הייתי שותק אפשר דנפיק מינה חורבה בשטר מעשה בית דין בהיתר אשה להתייר קרובים" (לעדות).⁵⁰ הקשרים ההדוקים בין קהילת

42. ריב"ש ז.

43. תשב"ץ א: בא; ב: קא; ג: דלא, ועוד.

44. ריב"ש ס.

45. שם, קבב, קנה. ר' שם טוב הסביר את פניותיו לברור ספקותיו אל הריב"ש: "כפי ידעתني אדוני יעשה בפיאה אחת מה שעושים אחרים בשתי פיאות". שם, קסא. הריב"ש שידע על המחלוקת החrifות בין ר' שם טוב והרשב"ץ, כתב לד' שם טוב "עם היות למה שעה לי רבנן, יותר הייתי חפץ דכאו מאשר חפצתי צדקנו, עם כל זה לא אעשה תורה...". שם, קא. וכן עיין הרשمن, עמ' קכ.

46. תשב"ץ ג: פז.

47. שם קנד.

48. שם קפח-קפט.

49. על יחסיו ההדוקים עם נכבדי הקהיל לבגאייה, עיין שם, א: נה.

50. שם רעד. ביקורת נוספת שם, צד.

בגאייה לרשב"ץ, הביאו לקבלתו כדין לבני הקהלה. לפיכך העיר הרשב"ש קהילת בגאייה כי אינם יכולים לעורר הסבמה בקהילת לא הסכמתו של הרשב"ץ עד שיסכימו כולם⁵¹.

הרשב"ש המשיך בקשרים ההדוקים שהיו קיימים בין קהילת בגאייה למרכז הרוחני באלאג'יר⁵² עוד בחיה אביו, ובתשובהתו מצוירות עשרה תשובהות לחכמים בקהל בגאייה. הזדקרותם הרבה של בני בגאייה לאלאג'יר, נבעה במידה רבה מחסור של הנהגה רוחנית מן המעלה הראשונה המקובלת על כל בני הקהלה. בתקופת הרשב"ש שימש ר' עמרם בן חכם ר' בניימין עمار כדין הקהילה, אולם הרשב"ש התנגד בתקיפות לפסקי הדין של בית דיןו עד כדי איום לפנות למלך, למופתי ולקאדיבי ולהודיעם על עוות הדין שנעשה בידי הדין ר' עמרם בר בניימין עмар. ולהחייבו לתקן את העול⁵³. האישים הנוספים שפנו בשאלותיהם אל הרשב"ש, כගוץ ר' דוד הכהן בקרי⁵⁴, ר' יוסף זמרוץ⁵⁵ ור' משה שניאור⁵⁶, מעלהם בתורה לא הייתה גבואה, וגם לא

51. רשב"ש ריא.

52. רשב"ש רבד, רלד, רפב וαιילד.

53. שם רכד, חז.

54. שם ד, קעדי, רה, רפב, שעג, שפ, תיח, מס, תכבר, חז. ר' דוד הכהן בקרי היה תלמידם של הרשב"ץ והרבש"ש ומtower שאלותיו נראתה שלא היה חכם מובהק ומורה הוראה, ואף לאחר סיום לימודיו נזק רבות למורו באלאג'יר.

55. שם יב, רכה, רכט, רפח. אף הוא היה תלמיד בית מדרשם של הרשב"ץ והרבש"ש, אולם לרגל עיסוקיו לא ישב בקביעות במקום אחד, ואננו מוצאים אותו לסידוגין, נסוף לבגאייה, בקונסטנטינז, חונינס וספרד.

56. ר' משה שניאור היה בעל דיעות בלתי מקובלות על הרשב"ש ובנהאה שעסוק בפילוסופיה וachelorיות והסתמיך מלימוד התלמוד. דיעותיו הובילו על ידו בעת ויכוח פנים אל פנים עם הרשב"ש ותלמידיו בבית מדרשו באלאג'יר, רשב"ש חז. ר' משה אף ביקר את שיטותם של הרשב"ץ והרבש"ש בפסקיהם וטען שהרבש"ש פסל בעקביות אח פסקיו, ואף ציווה על תלמידיו ר' יוסף זמרוץ ור' יוסף זוראפה לכתוב בגדודו בזיוונאות. שם רלא. הרשב"ש ביקר בחrifoth את ר' משה שניאור וכתב לו בין היתר "הספר לפניך ואיןך מבין דבריו, וכותב ואניך יודע מה שאתה כתבת". שם רלא.

היו מקובלים על הקהילות מורדי הוראה. לפיכך הן המשכילים והן הקהילות הסכמתם כולם, או בהסכמה בית הדין, היו שלוחים את שאלותיהם ובעיותיהם אל הרשב"ש לאלג'יר 57.

למרות מעמדם המכבד של הרשב"ש ואביו בקהל בגאייה, היו בקהל מספר אנשים, אשר החנגו לפסקייהם בדברי הרשב"ש "הרביთם עליינו אשם ושפכתחם אפכם חמה... וחשבתם כאילו שטינו מני ארח השבל והדרך לנגןנו ירט" 58. אולם הרשב"ש לא היסס להשיב בחריפות לתקופיו, ולהטיל את שרטתו ומרותו על הקהיל, בעזרתו של נשיא יהודי בגאייה ר' שלמה נגאר, ושני תלמידיו ר' דוד הכהן ור' יוסף זמרוז 59.

במחצית השנייה של המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 ממשיכים ר' צמאן ור' שמעון בקשריהם עם מורדי ההוראה, המשכילים והקהילה בגאייה 60, וביניהם הדין ר' שמואל בר דוד הכהן בקרוי, אשר המשיך את המסורת המשפחתית בקשריו עם אלג'יר 61, ור' בנימין בר עמרם עמאר 62 אשר שימשו כמורים הוראה בגאייה. אולם בפסקיו של ר' שמעון לא ניכרת אותה סמכות ומרות, אשר אביו הטיל על קהילת בגאייה. באחד מפסקיו ביטל שטר צוואה שנעשה בגאייה, אולם הוא סיים את פסקו בדברים: "זא אין אני אומר קבלו דעתך והמשכילים שביניכם יראו האמת וילכו אחריו" 63. הדבר בולט יותר בתגובהו כנגד המלשיניות של חלק מבני בגאייה, אשר האשימו את יהודי אלג'יר במרד נגד השלטונות. אין בה הטלה עונש מיידי וairoם באמצעות תקיפים מצידו נגד המלשינים, אלא הוא הפzier בקהל בגאייה שיפעל כנגדם 64.

הקשרים עם מוסתגאנים

בחקופה הראשונה לאחר התישבות פליטי קנג'א באלג'יריה, חיו במוסתגאנים שני חכמים אשר שימשו כדינייניהם. אחד הוא ר' יוסף מקאל והשני ר' אברהם

57. שם רצה, תעוז, תצה.

58. שם רلد.

59. שם רכד, תקד, תקה, תקז, תקיא.

60. יכו"ב ב: כד, כח, בט, לז, לח, מד. שאלת הקהיל באה בעקבות מחלוקת בין מורי ההוראה.

61. שאלות ר' דוד בקרוי, שם א: ו, כג; שאלות ר' שמואל בקרוי, שם ב: ו, מ.

62. שם ב: כח, מד, עז.

63. שם לו.

64. שם ג.

בן נתן הספרדי⁶⁵. תקופת מה ישבו בקהילה שני חכמים נוספים, ר' עמרם ור' דוד הכהן⁶⁶. קיומם של ארבעה חכמים בקהילה החליש את הזיקה שבין מוסתגanim ואלגןיר, ומספר קטן יחסית של שאלות נשלחו מקהילה זו אל הריב"ש והרשב"ץ. השאלות עוסקות בעיקר בחלוקת בין החכמים, בין הריב"ש והרשב"ץ. שאלות אחרות עוסקות בעיקר בחלוקת בין החכמים, בין לבין עצם, כגון: היתרו של ר' אברהם בן נתן לצתת מחוץ לתחום ביום טוב שני על מנת לקבור מות, הביא להנגדות של ר' עמרם, אשר השיג עליו בכתב, ולצורך הכרעה בחלוקת פנו אל הרשב"ץ, אשר הסכים להיתרו של ר' אברהם בן נתן⁶⁷. יתר גוסף של ר' אברהם ביחס ליין נסך, הביא את ר' דוד הכהן לפנות לריב"ש, אשר תמן באיסורו של ר' דוד⁶⁸.

מעמד הרוחני העצמי של מוסתגanim לא התקיים זמן רב. יחסם הקשה של זקן ר' מבלוף בן חנין ואחיו ר' סעדיה בן חנין לדיננים, ובנטוונם להשפייע על פסקי דיןיהם בא- ימות ובעדרת השלטונות, הביאו בוגראה ליציאת החכמים הנזכרים ממוסתגanim⁶⁹. לאחר מכן אנו מוצאים חכם ודינן שלא פורש שמו. הרשב"ץ שבחו על הרשות למינוי לモرشה שנכתבה במוסתגanim; והיא מתוקנה בהלכה לעומת: "ההרשאות מאותם גליות חסירות מלך חסידות תבלין שאין שות כלום". בנגד זאת הרשב"ץ בקרו בחריפות, על טופס מינוי לאפואטרופום שלא נעשה בהלכה: "וגם כל הטפסות שראיתי שנעשו בהם גליות הם שלא כhalbה, כי הם עושין כמו שעושים בדין ישמעאל שני עדים מטעים שטר וזה אינו כשר בדיינו שצרי לעשות בזה מעשה בית דין...".⁷⁰ התמעטוthem של תלמידי חכמים במוסתגanim באה לידי ביטוי בתשובות הרשב"ץ שנוסחו בהתאם לכך, בדבריו: "ולא רציתי להאריך... לפי שאין צריכין לנידון לא השיבותיך עליהם אלא כדי להתייר ספקותיך".

65. ריב"ש קעט.

66. תשב"ץ א: רב.

67. ריב"ש קפ.

68. ריב"ש קעט. סדר הזמן מבוסס על ההנחה שהענינים המוזכרים כאן ארכו בשנת 1406, וайлוי חכמים אלו אינם מוזכרים יותר בתשובות הרשב"ץ למוסתגanim אשר מרביתן נכתבו לאחר 1406.

69. חבב"ץ ב: עה.

70. שם א: יג.

אחת העובדות הראויות לציון ביחס לקשרים בין אלג'יר ומוסתגאנים, היתה בצווע פסק הרשב"ץ על ידי הדין במוסתגאנים, בנייגוד לדעת הריב"ש. גם דיני הונין דעתם לא היתה נוחה מפסק הריב"ש, "אר לא מצאו כח בידם לסתור דיננו", אלא אם כן יסמכו על הרשב"ץ. ועל כך כתוב הרשב"ץ "ואני למלאת שמייםILDOT היתה בי והעוזתי פנוי ברב מופלג בזקנה ובחכמה".⁷¹

הרשב"ש עמד בקשר בעייר עם שני אישים במוסתגאנים שננו אליו בשאלותיו. הראשון הוא הוותיק ר' יצחק הלוי אשר שתים מתוך תשע שאלותיו נשלחו לרשב"ש בעקבותחלוקת בקהילה מוסתגאנים.⁷² השני הוא ר' חגי בן אלזוק⁷³, אשר שלח עשרות שאלות אל הרשב"ש. מתוך שאלותיו של ר' חגי הבנו למדים ששימש בקהל מוסתגאנים כשליח ציבור, קורא בתורה,⁷⁴ גובה כספים לצורך בית הכנסת ולצדקה,⁷⁵ סופר⁷⁶, מורה לתורה⁷⁷ ודין.⁷⁸ בהשאפותו נטה לפילוסופיה ואמונה באצטגניניות⁷⁹, אולם שאלותיו מעידות שלא היה תלמיד חכם מובהק מן המעלה הראשונה; לא היה בקי ביסודות הלכות טרייפות⁸⁰; וטעה בדין⁸¹, אולם בנראה שבתקופה זו לא היה תלמיד חכם מעולה ממנו במוסתגאנים, לפיכך הרשב"ש עודדו לשאול, "אל תה בוש לשאול שאין הבישן למד".⁸² השפעתו של ר' חגי בקהילה בנראה שלא הייתה גדולה, לפיכך הרשב"ש האיז בו להזהיר בקהילה את הבועלם על דם בתולים, שם לא יחררו בהם, הרשב"ש עצמו מוקומו באלג'יר יפעיל השפעתו ויינדם.⁸³

71. ריב"ש מז-גב; חב"ץ א: נח-סב. אחד מבני הדין שנתרמן על ידי הריב"ש היה אברהם ששפורתש, אביו של ר' יוסף ששפורתש, ועיין בנספח.

72. רשב"ש קיג-קיז, רעו, ססא-סגו.

73. על קשריו ההדוקים עם ר' יוסף ששפורתש עיין בנספח על ר' יוסף ששפורתש.

74. רשב"ש חלא, תרג.

75. שם קמ, קמד.

76. שם רבג.

77. שם רטו.

78. ריב"ש נו 165; יכ"ב ב: לא.

79. רשב"ש ג; ריב"ש נז 167.

80. רשב"ש שלב, שלג.

81. שם שג.

82. שם רבג.

83. שם תלז.

ר' חגי המשיך בקשריו עם ר' צמח ור' שמעון בני הרשב"ש, אולם שאלותיו בוקרו בחrifיות על ידי ר' צמח, אשר תמה באחת על ר' חגי שפסל גט, ובשניתה על גוסח שאלתו של ר' חגי.⁸⁴

בין תשובותיו של ר' שמעון בן הרשב"ש שנשלחו לר' חגי למוסתגאנים, מצויה אחת התשובות החשובות ביותר מבחןיה היסטורית והלכיתית, אשר שימושה כאבן יסוד ביחס הרבנים אל האנוסים, בה דן ר' שמעון באריכותם במעמדם הלכתי של זרעם של האנוסים והאנוסות.⁸⁵

בשלחי המאה הט"ז עמדו בראש קהל מוסתגאנים ר' חיים סבעון⁸⁶, ר' מאיר בן דיני והגבון ר' אהרון אלזוק, אשר שימש כנראה מורה ההוראה בקהילה, אולם חלק מבני קהל מוסתגאנים לא נשמעו להוראותיו ופסקיו.⁸⁷ מספר שאלותיהם של בני מוסתגאנים שנדרשו בתשובות חכמי אלג'יר מתקופת זו הוא מועט,⁸⁸

84. יכ"ב א: נב, קמו.

85. שם, ב: לא. ועיין ש. אסף, "אנוסי ספרד ופורטוגל בספרות התשובות", באלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 164, ובספרו של: צימלס, Die Marranen.

תשובה זו נפוצה במהירות בעולם היהודי והגיעה לקוشتא. עיין תשובות ר' אליהו מזרחי, ס' מז. תשובות נוספות לר' חגי, יכ"ב א, לב. 86. חוט א: ה; ר' חיים סבעון זכה להערכת ר' שלמה דוראן הכותב לו בתשובתו: "ולחכם כמורך די בראשי פרקים".

שם א: לד. ר' אהרון הוא צאצא של ר' חגי בן אלזוק וכנראה שהאריך ימים עד למחצית המאה הט"ז, ואולי הוא נכדו. על חוסר המשמעת לפסקיו, עיין שם, מה, ביחס לאכילת חלב הכרם שר' חגי ור' אהרון בנו חדרו לאכלו על פי הערכתו של ר' יהודה נקווא, אולם הקהיל בולו אוכלים אותו בפומבי.

השאלות שם, א: ה, לד, לח. נשאלו על ידי בני מוסתגאנים וายלו שאלה מה נשאלה ע"י ר' יוסף בן מרדכי פציצה מפאש שנזרמן למוסתגאנים. יש לציין שהמספר הכללי של שאלות ותשובות שנותרו מתקופת זו הוא מועט ביותר ואמ נכלול את כל חלקי החוט המשולש וספר נפק נגיעה ל-257 תשובות לעומת כ-1500 תשובות מן המאה הט"ז.

אולם גם מן השאלות המועטות ניתן ללימוד בבירור שבנוי מוסתגאנים ראו בחכמי אלג'יר ובראשם את ר' שלמה דוראן, את מורי הדור באלג'יר ר' פ' פסקיהם נהגו⁸⁹, בחילוקי דעתם בין יהודים ממוסתגאנים לבין אשיה הودיה מורהון, אשר ר' יצחק בן אברהם עוזיאל פסק לטובתה; הכירו בני שתי הקהילות בסמכותו של ר' שלמה דוראן מאלג'יר כסמכות עלינונה, ופנו אליו שיפסוק בדיון⁹⁰, גם כאשר יהודי מפאס הגיעו למוסתגאנים וערעד על מנהיגיה, הוא פנה לר' שלמה דוראן בשאלת, מכיוון שידע היהודי מוסתגאנים כפופים למרות חכמי אלג'יר⁹¹.

במאה ה' י' מצוירות במקורותינו רק שתי שאלות ממוסתגאנים, מהן ניתן למדוד שבמחצית המאה ה' י' כנראה שלא היה בית דין במוסתגאנים ובבני הקהילה המשיכו לפנות אל חכמי אלג'יר ובתי דיןיהם⁹².

הקשרים עם תלמסאן

תלמסאן בירת מלכויות בני זיין באלג'יריה הייתה גם אחד המרכזים היהודיים החשובים בארץ זו, והשפעתה התפשטה בעיקר בעיקר במערב אלג'יריה מורהון מערבה עד לקהילות מרוקו, בדומה לumedה של קהילת קונסטנטינ במצרים.⁹³ בקהילה היו חכמים ודינאים, ושני בתיהם דינאים: אחד מהם כונה גדול⁹⁴ חכמיה פסקו והשיבו לשאלות קהילות המغرب פאס, תaza ואחרות⁹⁵. המצאותה של הקהילה בבירת המדינה (עד לראשית המאה ה' י'), הגבירה את השפעתה וחשיבותה על כלל היהודי אלג'יריה. דוגמא לכך ניתן לראות במינויו של הריב"ש לדין על היהודי אלג'יר, שהוצאה בתלמסאן על פי בקשו של ר' שאול אשטרוק הכהן⁹⁶.

89. כל התשובות למוסתגאנים נכתבו על ידי ר' שלמה דוראן שהיה רבו של ר' שלמה בר צמח דוראן ובענין זה עיין חוט א: לא, שם מוזכרים שני החכמים אשר למשי בבית דין צייתו היהודי מוסתגאנים ללא ערעור.

90. שם כח. יש לציין ש מבחינה מדינית ווורהון הייתה תחת שלטון ספרדי.

91. שם מה. ועיין לעיל בהערה 79.

92. ב' י' ב: יג, סא, סב.

93. עיין במאמרי, הקשרים בין אלג'יר ופאס במאה ה' י' , בספר זכר לארהם.

94. תשב"ץ א: נח; ב: ב; ג: רבא.

95. שם רמב, רנד, רפה, רפו. מנהגי הכתובה של תלמסאן ע"פ חכמי התלמוד הונางו גם במאזוניה. רשב"ש תמב.

96. ריב"ש סא, ועיין הרשمن, הריב"ש, עמ' לד.

תلمesan שימשה כתחנה מעבר בקשר המטורי עם נאות המדבר מאיילאלת רסיג' למאסה, ולפיכך שימשה גם כמרכז רוחני ומקום המשפט לקהילות בנאות המדבר, ובתחנה בדרך העברת שאלות בהלכה מנאות המדבר אל חכמי אלג'יר, ולבן בתאיילאלת נהגו במנגבי תלmessan⁹⁷.

בואם של הריב"ש והרבש"ץ לאלג'יר, הגביר את השפעתה של אלג'יר על פנוי כל שאר הקהילות וביניהן אף על קהילת תלmessan. אולם במרקם של חילוקי דעת בין חכמי אלג'יר, העדיפו בתלmessan לקבל את פסקי הריב"ש. לבן פסקו של הרשב"ץ בעניין הפקדון שנמסר לר' אברהם שספרטש, לא בוצעו בתלmessan, מכיוון שעמדו בנויגוד לפסקי הריב"ש בעניין⁹⁸. השפעתה של אלג'יר ניכרת גם בשאלות שהורצו מתלmessan לאלג'יר, אולם יש לציין שמספר השאלות מתלmessan הוא קטן יחסית. בין השאלות הללו רק חמישן שאלות שתשובה תהן פשוטות⁹⁹, ואילו מרבית השאלות האחרות קשורות בחלוקת בקהל של הכרעתה נדרשה חוות דעת הרשב"ץ להבנעת האלים פורצי הגדר; משאיפה להשפיע על החכם בתלmessan לפעול על פי רצון הקהיל, ובבהרת שאלות הנוגעות מהבדל מנגבי ה指挥ה בקהילות השונות¹⁰⁰.

מניתוח השאלות נפתח ללימוד שרבית ההלכות נמסרו לבני הקהיל על ידי חכמי תלmessan, לפיכך לא נזקקו בעניינים יסודיים ובסיסיים להוראות חכמי אלג'יר. אולם פסקם של חכמי תלmessan לא היה מחייב את היהודי אלג'יר. לפיכך היהודי מתלmessan שרצה לחבוע חובו מיהודים באלג'יר, היה עליו לעורר את תביעתו לפני בית הדין באלג'יר¹⁰¹.

עלogenicity הרוחנית של אלג'יר באח לידי ביטוי בביטחון הקשה שהטיח הרשב"ץ כנגד חכם מתלmessan, בויבוח על מספר נושאים הקשורים בעבודת בית

97. רב"ש רע, שצא, שזה, חל. אהל יעקב יא. ועיין בפרק על הקשיים עם הקהילות המרוחקות.

98. תשב"ץ א: נח-סב; ריב"ש, גא.

99. תשב"ץ ג: נח, סג, סד, פא, קד, קה.

100. שם, ב: קנב; ג: קמד, ריט, שיג.

101. תשב"ץ ג: רלא.

המקדש השנוי והנגישים שארעו בו¹⁰². הרשב"ץ דחה בתקיפות את דיעותינו וסבירותינו של החכם מתלמסאן, ובין דבריו כתוב לו: "שכבר הוכחתיך בקונדריסי הראשון על מיעוט השגחתך בהלכות... וממי שטועה בפשט ההלכה, אין מלאו לבו לחולוק עלי אפילו באיסור זה יתר שהיה ידיעה קודמת לכל מורי הוראה... ואותה מתחנה לי למצוא עלי תנאים וUMBקש תואנות, כי גם אני טעיתי כדי לכטוט מומי טענותיך... על כן רציתי להודיעך כי טעית בדברים שלא יטעה בהם אחד מתלמידי הזמן...".¹⁰³ בהמשך הוויכוח ציין החכם מתלמסאן סתירה שמצוּב בספר זוהר הרקיע. בתשובה החריפה כתוב הרשב"ץ "... אבל יודע אני שדברי אלו לא יכנסו באזנייך, כי איןם מבריתך כי לא הורגלת בתלמוד, ולא ידעת דרכו, ואינך חושש לחולוק על דברי הגאנגים בפסקיהם בדמיונות וחזיות", ואות הנימה החריפה בדבריו הסביר הרשב"ץ "ולפי שהרגשתי שאתה מכבה אותי בסתר ובדברים אחרים כמתגרר לסתור דברי הוכחתיך בדברים, אני יודע אם אתה מכיר חולשת דבריך ועובד מחזיק בם כדי שלא תתן חסרונו לעצמן להודות שאתה טועה...".¹⁰⁴

דברי הוכחה הבנו למדים, אחד מיתרונותיה של אלג'יר על תלמסאן היה באוצרות הספרים הרבים שנמצאו בה, ועמדו לרשותו של הרשב"ץ, בעוד שלחכם בתלמסאן חסרים היו ספרים¹⁰⁵. ההגמוניה הרוחנית של אלג'יר על תלמסאן והمغرب באה לביטוי נרחב יותר בפסקיו הרשב"ץ, הדוחים בחריפות את פסקו של חכם מחייב תלמסאן ביחס ליבמה בתאזה.¹⁰⁶

102. שם לז, לח. שמו של החכם לא פורש ואולי ניתן רק לשער השערה רחוצה שהמדובר בר" אפרים אלנקוואה שחיה בתקופה זו בתלמסאן. בתשובה הרשב"ץ איננו מוזכר, ואילו בריב"ש הוא מזכיר כמנהיג דבר, גזר ואמרביל, אבל לא כחכם. על דמותו עיין חיים מיבל, אור החיים מס' 512, מ. מרגליות, אנציקלופדיה לגדי הארץ ישראל, כרך א, עמ' 218.

103. תשב"ץ ג: קליה, קליו.

104. שם קלז.

105. שם, ועיין בתשובה ריב"ש על ר" עמרם נגاري ממנה מתברר שבتلמסאן לא הייתה גمرا חולין. בין הספרים שנמצאו בה היו תולדות אדם וחוה לר" ירוחם, ריא"ף ורמזי ר" יהודה בן הראי"ש, ריב"ש ב 11, וכן נמצא שם ספרו של ר" אברהם בן הרמב"ם באיסור זה יתר. עיין רשב"ש קסב.

106. תשב"ץ ג: רמב, רנצ, רפה, רפו. עניין זה נסקר בהרחבה להלן בעמ' 225 ובסמארתי פאם וקשריה עם אלג'יר.

למרות מעמדו של הרשב"ץ, סרבו התושבים הותיקים בתלמסאן ובראשם ר' סעדיה חוקן שהייתה "בודק", קיבל את דעת הרשב"ץ באיסור סידרכות, שהיתה מוגדת לדעתו של ר' אברהם בן הרמב"ם שהסתמכת על דעת אביו הרמב"ם.¹⁰⁷ הרשב"ש המשיך בקשריו עם קהילת תלמסאן, ובין הפונים אל הרשב"ש בשאלות היו: הנבון ר' זרחיה זלמאטי¹⁰⁸, הותיק ר' סעדיה שוראקי¹⁰⁹, ר' יהודה ב"ר אפרים אלנקאווה¹¹⁰ והותיק ר' עמרם נגاري¹¹¹. השפעתו הרבהה של הרשב"ש, הביאה את הציבור בתלמסאן לפנות אליו, בנסיון לכפות על הסוחרים שבתלמסאן השתתפות בחשלום. מסי הקהילה. חכמי ומנהיגי הציבור בתלמסאן לא הצליחו להשפיע על הסוחרים לשאת יחד עם בעול המסים, לבן הם קוו שפטק הרשב"ש, אשר זכה להערכה גם על ידי הסוחרים, יפתח את הבעייה. אולם הרשב"ש בפסקו ציון; סוחרי תלמסאן נפטרו מן המס בצו השלטונות, וועל מסיםיהם לא הוטל על הקהיל, לפיכך אין הקהילה בתלמסאן יכולה לחייבם בעול המסים.¹¹²

מקום חשוב בחיה הרוחניתם של תלמסאן במחצית המאה הט"ו תופש ר' יעקב הכהן אשכנזי, אשר הגיע מאשכנז לאלאג'יריה. ר' יעקב אשכנזי זכה להערכה רבה מצד חכמי אלג'יריה. הרשב"ש מבנהו: החכם הגדל המקובל¹¹³, ואילו ר' יוסף שספרטש קורא לו: הכהן הגדל המופלא או המופלג.¹¹⁴ ר' יעקב הכהן אשכנזי העמיד תלמידים בהיותו בתלמסאן. הידוע מביניהם הוא ר' ישועה הלוי שעבר מתלמסאן לספרד, ובהקדמה בספרו "הליכות עולם" ציין

107. רשב"ש קסב, הרשב"ש מסביר את עמדתם של התושבים הותיקים בכך שאינם "רגילים בהלכות ובאים בקיאים לה בין הלשונות...". אביו של ר' סעדיה חוקן, אברהם, מוזכר בריב"ש עח, בתשב"ץ ב: רlg.

108. רשב"ש שיג, תל.

109. שם, רסה, רעג.

110. שם שנג.

111. שם שפח-שצג, שכח-תחה, ראה בעמ' 304 על קשריו עם ר' יוסף שספרטש.

112. רשב"ש חיג.

113. שם תרבב.

114. ריב"ש ב 12, (ע) 176. על קשריו עם ר' יוסף שספרטש, עיין: בנספח עמ' 305.

את תלמסאן כמקום מושב חכמים, ואות מורה המובהק ר' יעקב הכהן אשכנזי¹¹⁵. ר' יעקב הכהן אשכנזי נפגש עם הרשב"ש פנים אל פנים באלאג'יר, שם נשאו ונחננו בהלכה בינם. לאחר שעבר לתלמסאן, המשיכו בחליפת מכתבים ואגרות ובהעברה מידע ושאלות, בעדרת ר' שאול הכהן¹¹⁶ ור' נתן גזע ישי¹¹⁷. ציר המחלוקת בין הרשב"ש ור' יעקב אשכנזי, היה געוץ בהבדלי מנהג והלכה שבין אשכנז וספרד, לגבי תפילין, וטומאה מה בבית שכנים נמצאים בבית סמור לו. במשם ומתרם השתקלו להביא ראיות לדעותיהם ולמנוגיהם. כאשר היה נראה לר' יעקב שהרבש"ש כעס עליו במלחクトו, השיב לו הרשב"ש "ועל אודות הкус חלילה וחם לא תהיה בדעת בישראל, כעס בחיק כסילים ינוח, וכבר נפל מך עניינים ראוי לכווס עליהם, ולא כעתי, שאיך אכווס بما שהוא משא ומתח של הלבה, לא באלה חלקי ולא זו דרכי וחוקי...".¹¹⁸ כאשר התלהטה רוחו של ר' יעקב בזוכותם בחליפת האגרות לגבי מסירה לקטן לשחות, בטל ר' יעקב את דעתו של הרשב"ש בעניין. על כך כתב לו הרשב"ש "וממדות החכם איןנו נבהל להшиб, אבל מחייב להшиб על דברי, לא התבוננת בהם וקללת השורה... אבל השם יודע, כי אהבת נפשי אהבתיך, ועל כן על פשעים תבשה אהבה, ואין האוהב שונא, אבל אתה רוח סערה עברה לפניהך, ובהפר לך אהב באוייב, ולא כן אנכי עמד...".

חליפת האגרות בין השנים נשתחתה לעיתים, בשל העומס הרב שהיה מוטל על הרשב"ש בענייני הציבור באלאג'יר, והתשובות שהיה עליו לכתוב לשאלות הרבות שנשלחו אליו מזרחה וממערב¹¹⁹.

במחצית השנייה של המאה הט"ו שמרה תלמסאן על מעמדה כמרכז רוחני לכהילות סביבתה, ובית דין של תלמסאן הצליח לפשר במקום שבית דין של ווهرאן לא הצליח¹²⁰.

115. שם, וכן עיין בהקדמה לספרו של ר' ישועה הלוי, הליכות עולם, מנוטבה שנת רב"ו (1496); ועיין: דוד קונגפורטי קורא הדורות (מהדורות קאסטול) ברליז, תר"ו-ר"ז ב. היירשברג, תולדות, א, עמ' 287-288.

116. רבש"ש חרלב.

117. שם תרגם.

118. שם תרגם.

119. שם תרגם.

120. יבו"ב א: נד. כאן המקום לציין שהדיין ר' סעדיה נגמר עבר לגור מוהראן לתלמסאן. שם ב: ט.

אף בעיטה של גיורת מוויהראן הובאה בפני ר' יהודה בר' עמרם נגרי¹²¹, בתלמסאן¹²². בית הדין בתלמסאן עסק גם בעניינים הקשורים במוסתגאנים¹²³, וגם מכפרי הסביבה פנו יהודים אל בית הדין בתלמסאן¹²⁴.

ר' אפרים שוראקי, אחד מדינני תלמסאן, זכה גם לביקורת חריפה, על שהתייר שבואה של חמזה יהודים מדרعا שנשבעו לעלות לארץ-ישראל, אבל בהגיון לתלמסאן, חלם התחרטו ופנו אל ר' אפרים שוראקי שכאמור התיר להם את השבואה, וקיבלו שכר הוראה בסך עשרה דינרי זהב. חלק מבני החבורה שהתנגד לביטול השבואה, פנה אל ר' צמח שמקובל ומוכר היה כמורה הוראה ומנהיג גם מחוץ למקוםו אלג'יר, בבקשת חוות דעת על הוראתו של ר' אפרים שוראקי. ר' צמח נתח את הבעייה בארכיות וביקר בחריפות את הפסק ולקיים השבר המופרז של עשרה דינרי זהב¹²⁵.

למרות העובדה תלמסאן מרכז תורה לסייעותיה, נזקנו יהודיה לחשיבותיהם של בני הרשב"ש לצורך ישוב מחלוקתיהם ולקבלת תשובה בהלה. בין המפניים שאלותיהם לחייב אלג'יר מצוים היו: אפרים בר' ישראל נקווה שהיה נכדו של החכם המפורסם ר' אפרים אנקווה ובן אחיו של ר' יהודה נקווה¹²⁶, מרזוק בר עמרם טווא¹²⁷, יהודה בר עמרם נגרי¹²⁸, ור' סעדיה נגאר.

121. שם, א: קלח.

122. שם ב: לג.

123. הכהנים המוזכרים בשמותם הם נג'דה, שם א: קלז; מדיוונא, שם, ב: כ; וכפר נוטף לא צוין שם. שם, ב: בא.

124. שם, א: נח.

125. שם, נו, נז, קי-קיד. שאלותיו הפשטota והתקופה המאוחרת (ר' אפרים אנקווה הראשון נפטר בשנת 1450, عمر השבחה, דף קלז) מלמדתנו שאפרים זה אייננו החכם המפורסם ולפייך הוא יכול להיות נכדו, וראיה לדבר שר' יהודה נקווה בנו של החכם ר' אפרים, הוא דודו וחמיו של ר' צמח בן הרשב"ש, ועיין בנספח על ר' יוסף שספרטש עמ' 306.

126. יב"ב ב: ב, מו, מג, ואולי הוא סבו של ר' אברהם נ' טוואה.

127. שם, א: קלז-קלח, ב: ב.

128. שם ט, מה.

השינוריים המדייניים וככובשי הספרדים בראשית המאה הט"ז¹²⁹, הקשו על הקשרים בינו שני המרכיבים, והביאו לירידת השפעתם של חכמי אלג'יר. ביטוי לבך מצוי בתחוםו של ר' שמעון בן שלמה בפני קהל תלמסאן, על המלשין ר' יעקב בן חוקן אשר סיבן במלשינותו את קהל אלג'יר. ר' שמעון תמה על קהל תלמסאן שהעלים את עיניו ממלשינותו ולא הענישו, בעוד שקהל אלג'יר סיבן עצמו מספר פעמים למען הצלה קהל תלמסאן ויחידיו, תוך כדי הוצאות כספיות גדולות¹³⁰. העובדה שר' שמעון לא נידה את המלשין מתלמסאן והענישו, מעידה שהשפעתו פחתה מהשפעת הרשב"ץ והרשב"ש על קהילות אפריקה הצפונית¹³¹.

ירידת השפעת חכמי אלג'יר, קשרורה קרוב לוודאי בחיזוק הרוחני הרב שקיבלה קהילת תלמסאן, בעקבות בואם של תלמידי חכמים لكمילתם לפני ואחרי גירוש 1492 מספרד¹³². בשנת 1486 הגיעו לתלמסאן ר' יהודה כלאץ המבונה הזקן, אשר לימד את עלאל בנו של ר' יוסף בן סידון. ר' יהודה כלאץ התגורר בבית הורי תלמידו ונחتمر על ידם, ועל ידי הנגיד ר' אברהם בן סעדון. לפי בקשת תלמידו כתב את הספר "משיח אלמים" שהוא פירוש על פירוש רש"י לתורה. ספר זה נכתב בмагמה להקל על תלמידים לומדי תלמוד המעיניים בתורה¹³³. לאחר גירוש רנ"ב שבו תקופה מה בתלמסאן ר' יעקב בירב ור' יוסף קיננו, אשר דרשו ברבים בשבת בבית הכנסת¹³⁴. חכם רביעי היה ר' יעקב בן יוסף

129. בມבוא לתשובה לר' מרזוק טווא, שם מה, רומז ר' שמעון לצרות רבים שהקיפוו ועל כולן פחד חילופת הנוצרים אשר הביאו לבריחתו מאלג'יר אל אלמדייה. תאור המאורעות רומז לככוש אלג'יר בידי הספרדים בשנת 1512 בהיותו בן 72 שנה.

130. שם נא.

131. עיין לעיל עמ' 182, 173.

132. לעומת זאת אין לנו ידיעות ממשיות על בוא מגורשי 1492 לערי החוף באלג'יריה. ראה הירשברג, *תולדות, ב*, עמ' 45.

133. ספר משיח אלמים על התורה לא נדפס והוא מצוי בכתב יד שסימנו במכונת לטאומי כתה"י ס' מס' 15632. על פרומו של ר' יהודה כלאץ עם רש"י לתהילים, עיין: REJ, ה, (1882) עמ' 47. הבינו הזקן מובה בעمر השבחה דף ג. אף הוא עמד בקשר עם חכמי אלג'יר. עיין יבו"ב ב' נג.

134. על מסקן שהייתם אין לנו מידע. עיין עמר השבחה, דף סח, עמ' ב.

גאבישון אביו של ר' אברהם גאבישון מחבר עמר השבחה, אשר חיבר ספר נגד המתנגדים למורה נבוים של הרמב"ם וקראו "דרך השבל"¹³⁵. ספר זה זכה לשבחים מאת גדולי הדור ר' שלמה אלמלקי ור' יעקב בירב אשר שבח את מחברו באربעה בתים שכTAB¹³⁶. במחצית המאה הט"ז עדיין נזקקים יהודי תלמסאן וחכמיה להדרכה רוחנית מר' אברהם נ', טוואה מאלג'יר¹³⁷, אולם חלפה תקופה ההגמונייה הרוחנית של אלג'יר, ור' יהודה כלאץ השני שהיה חכם ודיין בטלמסאן, השיג על תשובה ר' אברהם אבן טוואה שנשלחה לתלמסאן¹³⁸. במחצית השנייה של המאה הט"ז המשיכה קהילת תלמסאן לשמור על עצמותה הרוחנית בעזרת חכמיה ודייניה, ובראשם החכם הדיין ר' שלמה כלאץ השני, אולם יחד עם זאת הקשרים עם אלג'יר נמשכו בשאלותיהם של החכם הדיין ר' שלמה כלאץ השני¹³⁹, המשכיל הנבון ר' שלמה אלנקאווה¹⁴⁰, מימון כלאץ¹⁴¹, ור' יהודה כלאץ השלישי, אשר למד בישיבתו של ר' שלמה בן צמאן דורהן באלג'יר, ו חוזר לאחר מכן לתלמסאן¹⁴².

הקשרים הרוחניים בין שתי הערים חזקו על ידי ר' אברהם גאבישון, שבא לאלג'יר במטרה לרפא את שליטה¹⁴³. בשנותו באלג'יר הפרה את חכמי העיר

135. לא נדפס. עיין בן יעקב, עמ' 119.

136. עמר השבחה דף קלא. ר' יעקב ואחיו ר' אברהם באו כנראה צעירים ביותר לתלמסאן ורוצב תורתם וחכמתם נלמדה שם. מביוון שר' אברהם מחבר עמר השבחה נפטר לפि דעת הירשברג בשנת שלייט (1578) בהיותו בן 58, מכאן שנולד בשנת 1521, בעוד שאביו ר' יעקב הגיע לתלמסאן 28 שנה קודם לידת בנו, היינו בשנת 1492 או תקופה קצרה אחריה. מכאן שר' יעקב אבי המחבר הגיע בגיל צעיר לתלמסאן.

137. נפרק ב 28, לח 93.

138. שם ו 57. ועיין לעיל בעמ' 144.

139. חוט א:ב, כב.

140. שם ז.

141. שם יד.

142. שם יא, לב.

143. הירשברג, תולדות ב, עמ' 47. על משפחת גאבישון ראה:

סיראט, Omer Hsikha, עמ' 65.

בתורתם של חכמי תלמסאן, כדבריו של ר' שמעון בן החכם הדיניין ר' צמח דוראן: "אשרנו מה טוב חלקנו, כי נהנינו ממננו ומחכמתו ומפלפולו ומחדודה בחידושים ובפסוקים ובמאמריהם, מה שלא שמענו ולא עלה על לבנו"¹⁴⁴. גם בנו הרופא ר' יעקב גאבישון עמד בקשרים עם חכמי אלג'יר ונזקק לתשובותיהם¹⁴⁵. התובחה והביקורת החರיפה של ר' שלמה בן צמח בוגד מעשה בית הדין בתלמסאן, מבטאים את עליונותם של חכמי אלג'יר במאה הט"ז על פני חכמי ודיניini תלמסאן¹⁴⁶.

בראשית המאה הי"ז, ניסה החכם הדיניין ר' משה שוראקי מחלמסאן להפחית מחשבותם של חכמי אלג'יר, בטענות שגט שנכתב על ידי ר' נתנאאל קרשק לא נכתב כדין, ולא עוד אלא שהחכם מחלמסאן תיקן את הגט בלי צוווי הבעל. בוגד מעשו ודבריו של ר' משה שוראקי יצא ר' שלמה צרור בכתביו: "... וכוי לא ידעת אם לא שמעת והוגד לך מראש, שהחכם נר"ו זה לו ימים ושנים שהוא מסדר וכותב גטין, ובמה גטין כתוב ושולחו בכל גלילות ישראל מזרחה ומערב, עיירות של חכמים וסופרים ולא נמצא אדם קטן וגדול חכם או דיניין שפkap ביהם...".¹⁴⁷ בטווייו החריפים של ר' שלמה צרור בוגרא שהבניעו את ר' משה שוראקי, שפנה יחד עם החכם ר' אליהו בשאלת אל ר' שלמה צרור, וובייש ממנו לגוזר כפי מה שיראה לו הדין. במשמעותו התנה ר' שלמה צרור את קיום פסקו למעשה, בהסכמה החכם השלם ר' נתנאאל קרשק מורה ההוראה של אלג'יר, אשר הסכמו לפסק מצויה בסוף התשובה¹⁴⁸.

במאה הי"ח, בוגרא שקהילת תלמסאן מייטה, לעומת התקופות הקודומות, לשלווח שאלותיה, ובספרי השאלות והתשובות מהמאה הי"ח מצויות רק שתי שאלות שנשלחו מחלמסאן¹⁴⁹.

144. בהקדמתו לערוך השבחה.

145. חוט א: י, מט. "

146. שם יו. העובדה שביה"ד בתלמסאן מינה מורשה לטעון بعد יתומי הנגיד ר' אברהם שספרטש בבית הדין באלג'יר ולא בתלמסאן, מלמדתנו שביה"ד בתלמסאן חסר היה כח לכפות פסקו על החכם ר' נהורי קרשק באלג'יר. לבן צרייך היה לתחבאו בפנוי ביה"ד באלג'יר. שם כא.

147. שם ב: י. ועיין לעיל עמ' 163.

148. שם יב.

149. בי"ה ב: סח. שאלה ראשונה בענייני טריפה והשנייה באותו סימן בעניין היתר עגונת.

פרק חמישי**הזיקה בין קהילת אלג'יר לכהילות הקטנות והעדות המרוחקות**

מלבד מרכדי התורה המשגננים היו קיימות באלאג'יריה שורה של קהילות קטנות בעירם ובעיירות המצוינות בקרבת חוף הים התקיון או בטווח של 100-150 ק"מ ממנהן. קהילות אלו עמדו בדרך כלל בקשרים ישירים עם מרכז התורה באלאג'יר.

(Oran)

�הראן

�הראן היא אחת מערי הנמל המרכזיות במערב אלג'יריה, וקהילתתה עמדה בקשרים הדוקים עם הריב"ש והרשב"ץ. בתקופה הראשונה אחורי שנח קג"א שים ר' עמרם בן מרואס שהיה ידיד קרוב לריב"ש כחכם ורב בקהל, וחמשים מתוור מה שמנונים ושש תשובה הריב"ש שנכתבו בczפונ אפריקה וננדפסו, נשלחו אל ר' עמרם בן מרואס.¹

גם הרשב"ץ עמד בקשרים עם קהילת� והראן ועם ר' עמרם בן מרואס, אולם בשלושת חלקיו תשובה מצוינות רק עשרים ושש שאלות מוהראן². בין השואלים היה רב יוסף בן אבא³. אולם תכגן ופשטותן של השאלות מעיד שלאחר מות ר' עמרם בן מרואס⁴, כנראה לא היה בקהילת והראן מורה הוראה. בתשובות הרשב"ץ מצוינות שבע שאלות מוהראן⁵, אולם לא מוזכר בהן שמו של חכם או דיין שהוא בקהילה, בלבד ר' יהודה אלג'אווה ששזה תקופה מסוימת בוהראן בנסיבותיו המסחריים.⁶

1. עיין הרמן, הריב"ש, עמ' קטז. מספר השאלות הרבה והבקורת אשר הריב"ש בוטב בנגדו בגין בסימן קמח,אמתות במידה מסוימת את דעתו של ר' צמה בן הרשב"ץ אשר כתב על ר' עמרם בן מרואס "שלא היה רב שאסמור עליו ובנין דעתי מפני דעתו", יכו"ב א: ה.

2. השב"ץ א: בח, נז; ב: ג, מז, ס, פט-צג, צט, קכח, קבט, קנו, קלז, קסא, קעד, קצא-קצח.

3. שם, ב: קלז.

4. על העדה במאה הט"ו ראה הירשברג, תלדות, ב, עמ' 96.

5. רשב"ץ רמה-רמו, רעד, שיד, שב, שכא, תנא.

6. שם, רעד.

הננה בדבר המצב הרוחני הקשה של קהילת וهرאן, מתחשרת מתשובותינו של ר' יוסף שספרטש מהונין אשר מתח בתשובותינו ביקורת קשה על הקהילה. אחת השאלות שנשלחה מוהראן להונין נכתבה בשפה ובצורה משובשת, והسؤال תואר בתשובה כאיש שוגה ופתמי⁷. בשאלת שנייה נשאל ר' יוסף על היתרו של ר' מסעוד חבר עיר והראן לחולוב עד ביום טוב, בגין גוד לדעת הרשב"ש והפוסקים. בתשובתו ציין ר' יוסף שוהראן איננה מקום תורה, ולא עוד אלא שעוברים בה על איסורים רבים, וביניהם איסור שחיטה הלב שחלבו גוי, אכילת גבינה שבגנו גויים אף בעור קיבת נבייה, ובעילה על דם בתולמים⁸.

תקופתם של ר' צמח ושמعون בני הרשב"ז, כנראה שלא חל שינוי במצבה הרוחני של הקהילה ניתן למדוד על כך מספר עובדות:

א. שאלותיו של ר' יצחק בר משה הושט שהגייע לוהראן מתחפילאלת, מצביות על חוסר בקיאות בהלכה⁹.

ב. חסר יכולתו של ביה"ד בוהראן לפשר בין בעלי הדין הביאם לפנות לבית הדין בתלמסאן¹⁰.

ג. החכם הדין ר' סעדיה נגמר שלח בעל דין לערבות של גויים ולא עילה מטאקה.

מעשים אלו מעידים, ללא ספק, על הדלות הרוחני. אולי למרות המצב הקשה בקהילה לא תמיד יכול היה ר' צמח להגיש סיוע רוחני ולפסוק בדייני מוניות עבור קהל והראן, ללא שיימצא במקום וידע את פרטי העובדות. בכך השיב לר' חיים זעבאג: "והכל תלוי לפי ראות עיניך שאתה הדין עבשו ואין לדין אלא מה שעיניו רואות... בכך אני אומר קבלו דעתך אלא מה שיראה לך הוא האמת"¹¹.

תנס (Ténès)

תנס היא אחת מערי החוף השוכנות ממערב לאלג'יר, שקרירה עם אלג'יר היו הדוקים ביזטר. בואם של גולי קנג'א לכנס יצר משור פנימי בקהילה על רקע שחרור פליטי קנג'א מחלק מן המסים וסירובם להשתתף בעול על מנת להשוו את עול המסים

7. ריב"ש מ 118.

8. שם עו 213-214. תקופת מה שהה בוהראן חכם שנחכוון לעלות לארץ-ישראל אולי ר' יוסף שספרטש הטיל ספק ביציבותו.

9. יכ"ב א: ג-ה, קיט. שאלותיו מלמדות שלא נמצא חכם מקומי שישיב להן.

10. שם נד.

11. שם ב: ט. על קהילת והראן תחת הכיבוש הספרדי וקשריה עם אלג'יר ושאר קהילות אפריקה הצפונית עיין: הירשברג, שם.

של שני השכבות בקהילת¹².

גם בתחום הדתי נוצרה מתחות בין הרבדים השונים, שמואל ערامة מפליטי קנוֹא, סירב לקבל את משמעת הקהיל וධין של התושבים הווותיקים ופנה אל השלטונות המוסלמיים בטענות נגד הקהיל. הדבר הביא לירידת סמכותם של דיני התושבים הווותיקים¹³.

לאחר מאורע זה, כנראה שקהילת תנס נשאה זמן מה לא מורה הוראה ודין עד לבואו של ר' שמואל חכמים אשר נברר לדין¹⁴.

שאלותיו של ר' שמואל חכמים ותשובות הרשב"ץ מעידות שהלה לא היה תלמיד חכם מובהק ומורה הוראה¹⁵. גם משאלותיהם של בני הקהיל בתנש ניתן להסיק שבמוקם לא היה מנהיג רוחני או מורה הוראה מקובל שהכל נשמעו לו, לפיכך הרבו הקהיל, והחידושים¹⁶ בתנש להפנות את שאלותיהם אל חכמי אלג'יר, הריב"ש והרבש"ץ. המצב הרוחני והחברתי הירוד בקהילה הוא שהביא כנראה לצו המלכות¹⁷: "שבל הטענות יבואו לבית המלכות ישמעאל בדינו ויהודי בדינו", לבן סירב הרשב"ץ להשיב ולהתערב בנסיבות, ללא שידרש על ידי הקהיל או על ידי השלטונות¹⁸.

12. תשב"ץ ג: מו.

13. ריב"ש טו.

14. תשב"ץ א: קבד.

15. על אחת משאלותיו העיר הרשב"ץ: "השאלה היא מסוימת... ו גם היא מעורבת", שם ב: רפ, וכן גם בסימן רפט, ועיין בשאלותיו, שם ג:

קכח וαιיר. השאלות פשוטות ותשובות קצרות עד למאד.

16. הדבר מוכח, מחוסר תగובה חריפה של חכם או דין על דחית ברית מילה ליום התשייעי, שם ג: ח, ובן הדבר גם לגביו מסירות שלטונות, שם קכח. שאלת ראשי הקהיל לגביו מוציאה שם רע על אשה ובידויו. נראה שלא היו בקהילה דיינים ומורי הוראה שעסקו בבעיה. לפיכך עסקו בה ראשי הקהיל. שם רמת; וכן עיין בתגובה הרשב"ץ על הסכמת הסוחרים בתנש לגבות מן היהודים מחיר גבוה יותר מן הישראלים "דבר זה לא ניתן להאמין", שם קנא; אמנים מוזכרים דיינים בתנש אולם כנראה שהללו הם דיינים ברורים. שם, לט, כסחה.

17. שאלות ר' יצחק, ריב"ש כסב. ר' מרדי הכהן, תשב"ץ ב: קג. ר' יוסף בר נתנא שפודרטש, שם רמה. ר' יוסף בר אבא, שם ג: קלד. ר' דוד הכהן שולאל, שם ב: קלו, קעו, רפח, רפט.

18. שם ג: רלו.

הנסיוֹן הרב בהעברת השאלות לדיני אלג'יר, יצר שיטה לפיה בכל בעיה מסוובכת היו מקבלים את העדויות בתנש, ושותחים אוחז בצווף הטענות להכרעת הרשב"ץ באַלְגְּרִיר¹⁹. הקשרים עם הרשב"ץ היו הדוקים ביותר, ובעניבנים שבירורים התmesh לא הסתפק בתשובה חד-פעמית, אלא ביקש המשיר להדריך את הקhal עד לפתרון הבעיה על פי ההלכה. לפיכך ביקש מהם: "העמידו את הדבר עד אשר תבווא תשובהם ממיורקה (בדבר כשרות גט שכתו מושמד שם) והודיעוני"²⁰.

הקשרים הרוחניים ההדוקים בין שתי הקהילות הביאו לכך שבמי קhal תנש קבלו את תקנות קhal אלג'יר בענייני הכתובה, בעוד ש מרבית הקהילות האחרות לא קובלות²¹.

(Breshk)

ברשן

קהילת ברשן הייתה מן הקהילות הוותיקות באַלְגְּרִיריה, אשר עמדו בקשרים הדוקים עם קהילת מiyorקה לפני פרעות שנת קנ"א²². לאחר שנת קנ"א עמדה הקהילה בקשרים עם המרכז באַלְגְּרִיר, ובראש השואלים עמד ר' שמואל חלאיו שהיה מגולי קנ"א שהתיישבו בברשן²³. ר' שמואל חלאיו היה במiyorקה תלמידו של ר' צמח דוראן אבי הרשב"ץ, ושימש שם כחוץ; ובבואה לبرش שימש שם חזן, שוחט, סופר ומלמד תינוקות²⁴. ר' שמואל לא היה תלמיד חכם מובהק²⁵; ובהיעדר חכמים ומורי הוראה בקהילתו בנדאה שהציבור פנה אליו בשאלות, והוא היה שולח את שאלותיו בכתב אל הריב"ש והרשב"ץ אשר חלק ניכר מתשובותיהם הופנה אליו.

19. שם ב: רעה.

20. שם ג: מ.

21. שם סג.

22. עיין בפרק המבוֹא בסעיף על הקהילות הוותיקות.

23. בתשובות הריב"ש והרשב"ץ עשרות שאלות מברשן ובהן שאלות זהות שנשלחו לשני החכמים. על ר' שמואל חלאיו ראה הרשמן, הריב"ש, עמ' קכא; אפשטיין, הרשב"ץ, עמ' 91.

24. ריב"ש קעה, תשב"ץ א: סד. ועיין בפרק החיים הרוחניים עמ' 95.

25. עיין בשאלותיו הפשוטות, ריב"ש סד-סט, קעו, וכן תשב"ץ א: טח, ע, עב.

ר' שמואל חס בבקורת הסמויה בתשובהת הריב"ש והרשב"ץ, וביטה את רגשותיו וחששותיו אולם החכמים עודדוו לשאול, מתוך רצון לעודד את הקשיים בין הקהילות למען שמירה הקיום היהודי.²⁶ גם בני הכהן בברשנ ידעו את חולשתו של ר' שמואל חלאיו וחלקם התנגדו לו, אולם בהיעדר מלמד תיבוקות אחר, זקני הכהן פיסחוו שלא יעדוב את קהילתם.²⁷

חסרונה של הנהגה רוחנית נתנה את אותן החברתי הדתי הירוד בקהילה. חלק מבני הכהילה ערערו על הסכמות הכהן ורצו לבטלן; נשמו דיעות וטענות נגד קיומם הלכאות הגורמות לפסד ממון. היו בקהילה יהודים שלא ידעו לחחות את שם, וחילק מבני הכהן השתררו ועשׂו מעשי שטוח בשכבותם.²⁸

מצב זה הביריח את הריב"ש להטיל את השפיטה ומרותו לגעור ולנדות את יצחק שמואל דרייגינה על מעשים שעשה שלא בהוגן בברשנ.²⁹

בהיעדר דיינים ותלמידי חכמים בקהילה כאשר התעוררו בעיות הלכתיות חמורות, הרכיב בקהילה בית דין זמני לקבלת עדויות ואת החומר המשפטיא שלו לריב"ש לאלאג'יר לפסיקת הדיין. אחד הפסקים נחתם על ידי הריב"ש והרשב"ץ במשותף.³⁰

קרבתה של קהילת ברשנ לקהילה תנס, הביאה לייצירת קשרים בין מנהיגי שתי הקהילות, וחילק מתשובהת הריב"ש לברשנ בשלחו באמצעות יהודים מתנס.³¹

לאחר מותו של ר' שמואל חלאיו, המשיך בנו המשכילים ר' דוד בהעברת שאלותיו אל הרשב"ץ, עד שעזב את הכהן ו עבר למליאנה.³²

26. תשב"ץ א: קלחה.

27. ריב"ש קעה; תשב"ץ א: סד. ראייה לציוון העובדה שר' שמואל חלאיו לא שותף בהרכיב בית הדין שקבל עדות בשנת 1405. עיין ריב"ש קע.

28. ריב"ש קסג, קע; תשב"ץ א: סז, קכג, קכח.

29. ריב"ש קנבס. יתכן שהוא האיש שהריב"ש מנע ממנו לשאת אשה שנייה באלאג'יר עד שיגרש את אשתו הראשונה בברשנ, ומתווך כעם עשה מעשים שליליים שלא פורש מה היו בקהילת ברשנ. עיין ריב"ש צא.

30. ריב"ש קע. שאלת דומה זו, כנראה באוחו עניין, נשאל הרשב"ץ גם על ידי הסוחרים מרשיל. תשב"ץ א: כג. יש לצוין את העובדה שר' שמואל חלאיו עסק בעניין אולם לא השתתף בהרכיב בית דין.

31. ריב"ש קע, קג. תשובה שנשלחה באמצעות שמואל חכימ מתנס לא הגיעה ליעדה בברשנ.

32. תשב"ץ ב: צ-צה, קו-קייא, קפא, קפז. על המעבר למליאנה ראה להלן.

בתקופה זו עמד בקשרים עם הרשב"ץ גם ר' יוסף בר טעид³³.

התועරות וההתאחדות שפקדה את מרבית קהילות ישובי החוף באלאג'יריה פסחו על קהילת ברשך. הקהילה נאלצה לשבור מלמד תינוקות ושליח ציבור שלא מבני המקום, אולם הלה לא מילא את התפקידו לשרת בקהל במשך שנה ועצב את הקהלה. בעקבותיו הלבו ייחידים נוספים מבני הקהלה, שבاهיעדר מלמד תינוקות ושליח ציבור לא מצאו מי שידריכם ולימד את בנייהם, אף להתפלל במנין ולקרות בתורה לא יבלו. הדבר הביא כמעט לחורבן הקהילה. הנותרים בקהל תבעו את מלמד התינוקות לדין בפני הרשב"ש, שהייבו לשוב לכהילת ברשך, אולם על קיומם הפסיק אין לנו מידע, משום שהמקום כמעט ואיננו מוזכר יותר במקורותינו³⁴.

(Mazouna)

מאזוננה

אחת מן העיירות הקטנות מערבה מאלאג'יר, המרוחקת כ-40 ק"מ מן החוף לא הרחק ממוסטגנים³⁵. הקהלה במאזוננה הייתה קטן ותובם היו יוצאים לרגל עיסוקם לכפרים בסביבה, ובkowski נמצאו במקום ארבעה עדינים כשרים³⁶. אולם מרות מיעוט היהודים, הציבור היה מאורגן במסגרת קהילתו מתקבץ לתפילה במנין³⁷. הקהיל אף דאג לשבור מלמד לתלמידים, ששימש גם שליח ציבור וקורא בתורה, שוחט ובודק. שכרו היה מספר דינרי זהב, ושולם לו מקופת הקהלה, שנשא באחריות לגביית התשלומים מן הציבור³⁸. המלמד לא היה תלמיד חכם ומורה הוראה, לפיכך היה צריך לקבל מן הרשב"ץ הנחיות מדוקיקות וምפורטות כך לכתוב גט כשר³⁹. בתפקידים אלו שימש החבר והותיק ר' יום טוב טוב סעד במשך שנים. במשך תקופה זו רצה אמן לעזוב את הקהלה, אולם נעהר להפצרות בני הקהלה ונשאר במקום⁴⁰.

33. שם, קנט-קסב, קצץ-קצט, רד-רייב, רטץ-רע.

34. רשב"ש קיב. שליח הציבור שלח שאלת אל הרשב"ש. שם שלח. ביכו"ב א: סה מוזכרתASA שהיתה בעבר בברשך אולם אין מידע נוסף על המקום.

35. ליון האפריקני מצא שם עיר עניה שחלקה חורבות, עמ' 347.

36. חב"ץ ב: פה.

37. שם ג: שיז.

38. שם קט.

39. שם ב: עו-פה.

40. רשב"ש תיב.

המחסור במנהיג רוחני הביא ליצירת זיקה בין מאזוננה לקהילות ולמרכזיים סביבה, כגון: מוסתגאנדים⁴¹, או תלמסאן אשר כמנהגה נהגו בכתיבת הכתובת⁴². אולם לא כל ספק הקשרים החשובים ביותר היו עם הרשב"ץ⁴³, ובמיוחד עם הרשב"ש⁴⁴. גדולי הקהיל במאזוננה הסכימו לחייב את בני הקהיל לצירות לפסק הרשב"ש, או לבוא לאלג'יר לערער בפניו על הפסק. לפיכך הרשב"ש לא היסס לצאת בחריפות כנגד ר', יעקב בן בזיז אשר סירב לקבל את פסקו, ולנדותו בשל כך, עד אשר יאות לבוא לפניו לדין לאלג'יר⁴⁵. הקשרים הדוקים בין הקהילות לא יכלו לפתור את כל הבעיות, והיעדרה של סמכות רוחנית מקומית הביא לתקלות כגון פניה לשיטוניות בענייני אישות⁴⁶. לאחר המאה ה-10 הקהילה איננה מזכרת יותר במקורותינו.

(Médéa)

אלמדיה

אלמדיה מצויה כ-80 ק"מ מדרום לאלג'יר על הדרך היבשתית המוליכה לפנים הארץ. למרות המרחק הקטן יחסית בין שתי הקהילות, מצבה הרוחני של הקהילה במאה ה-10 הייתה עלוב ביותר. הקהילה הייתה מורכבת ברובה מן התושבים הוותיקים, ולא הייתה מצוי בה חכם ומורה הוראה. לפיכך התפקידים הרוחניים בוצעו בידי הזקן מנהיג הקהיל רבי סעדיה בן דרמוֹנוֹא, ושליח הציבור. שהפנו את שאלותיהם בהלכה אל הריב"ש והרשב"ץ⁴⁷. אחת משאלותיו של הזקן מגלה בורות רבה, בכך שהורה שחילול שבת במקרה של פיקוח נפש, עדיף. שיעשה על ידי נשים, אשר על ידי גברים. ברם למרות הבורות אין הרשב"ץ מגנה את הזקן על פסקו, אלא מעודדו וمزדזו לקיום מצוות⁴⁸. שאלותיו של שליח הציבור מלמדות שאחד מתפקידיו

41. תשב"ץ ג: מא. ועיין בפרק על ההנאה החברתית, עמ' 56.

42. רשב"ש תמב.

43. נוסף על המקורות שהוזכרו לעיל, תשב"ץ ג: פז, רנחת.

44. שאלותיו של ר', יום טוב סעید. רשב"ש קטו, שלד, שלו, תיב, תמב-תמה.

45. שם חמט-חן; ועיין לעיל בעמ' 51.

46. שם קסח.

47. ריב"ש סג, צז; תשב"ץ א: לד-מח, נד; ב: רמח.

48. שם א: נד.

הייה לכתוב או לעריך את הכתובת, אולם להה לא הבין אף את המושגים פשוטים ביותר המופיעים בכתובת, ואף במנגבי התפילה לא היה בקי ונדק לעזרת הרשב"ץ⁴⁹. הרשב"ץ ידע את חולשתם הרווחנית של שואליו מלמדיה, לפיכך קוצר ביותר בתשובותיו על מנת שלא לסבכם בבירורים הלכתיים ארוכים שבסופה לא ידעו מהו הפסיק⁵⁰.

בעיותיהם ההלכתיות של בני אלמדיה מלמדות במקצת על אורח חייהם ופרנסתם שהיו קשורים בנזודים, מסחר ורכולות בין الأهلي ובפרי הגויים, ולפייכר הם שואלים אם היהודי שאין לו פת לאכול אם מותר לו לאכול פת גויים שנאפתה בשבת, ואם מותר לטלטל בשבת במחנה, במאחל או בקבוצת בתים במדבר הנקראת דוואר⁵¹.

ברם על אף המצב הרווחני הקשה שמרו היהודי אלמדיה על מנהיגיהם; ובאשר ניטה היהודי שהתיישב במקום לחדר מנהג שנראה להם מנוגד להלכה, התנגדו למנגנו, וחיזוק לדעתם קיבלו בתשובה הרשב"ץ⁵².

במחצית המאה ה-ט"ו עמדו בקשרים עם הרשב"ש המשכיל ר' יעקב בר יצחק סוסו⁵³, והמלמד שהיה בתקופה זו באלםדיה ר' שלמה ציארי. מתשובה הרשב"ש מחברר שלא היה בית דין בקהילת. לפייכר כחוב בתשובתו "הדבר תלוי בצוואר הקhal יצ"ו לבדוקיפה שיצא הדיין לאמתו".⁵⁴

ראווי לציין שר' צמח עמד בקשרים אף עם ר' יעקב בר יצחק דרמוונא, שהיה כנראה נכדו של הזקן שעמד בקשרים עם הריב"ש. שאלותיו של ר' יעקב היו פשוטות והן מלמדות שלא היה מורה הוראה במקום. בתשובותיו שלח צמח גם מרשם להכנת תרופה לרופי נפיחות העיניים⁵⁵.

49. שם ב: רמח.

50. שם, שם א: לד-מח.

51. שם מד, מה.

52. שם ג: קס.

53. רשב"ש רא, תקף, תקפה.

54. רשב"ש שם.

55. יכ"ב א: סח, ע-עג. קלט-קמב.

56. שם סז, קלט.

57. שם בה-מט, קלט-קמב.

במקורותינו מן המאה ה"ח לא נדפסו שאלות מלמדיה, אם כי הקהילה מוזכרת בקשר לעניינים שונים, מהם הננו למדים שייהודי אלמדיה ספקו יין לייהודי אלג'יר⁵⁸, וכן שכוריות באלאג'יר בהקפה, נהגו לכתוב במקום שטרות ומעשה בית דין⁵⁹, אולם לא היה בקהילה מוחל וهم נזקקו למוחל מליאנה⁶⁰.

בשנת תצ"ט עבר באלמדיה ר' חיים בן עטר בדרכו לארץ ישראל, והתקין להם היתר לטლטול בשבח על ידי שיתוף במפתח העיר בקנייתו מאות שומר העיר. ר' יהודה עיייאש התנגד לה היתר זה בפסק שליח לאלמדיה, על יסוד העובדה שאלמדיה לא הייתה מוקפת חומה. פסקו של ר' יהודה עיייאש מלמדנו שגם במאה ה"ח הייתה קיימת זיקה חזקה בין הקהילה היהודית באלמדיה לחכמי אלג'יר⁶¹.

(Miliana)

מליאנה

מליאנה מצויה כ-120 ק"מ מערבה של אלג'יר, על הדרך היישתית הפנימית המוליכה אלג'יר לתלמסאן, סמוך לחלק המזרחי של הנהר שליף. הקהילה היהודית במליאנה היתה אחת הקהילות הוותיקות וראשיתה זמן רב לפני 1391⁶². היתה זאת קהילה מסודרת בעלת מערכת תקנות וחכמים מובהקים שמשו בה כמורים הוראה⁶³. אף הריבי"ש שהה בה תקופה מה לפני שהגיע לאלג'יר⁶⁴.

58. ביה"ה יו"ד: יג. דף קטו, דיני אבלות, ס"א. החכם השלם צמח דוראן הלך לפניו הקפותיו בכפר אלמדיה ושם באה לו שמועה מפטירתתו.

59. שם חו"מ: ח.

60. שם ב: כא.

61. שם ב: קב.

62. עדות מובהקת לכך באפיות הרבה בבית הקברות והקברים הקדומים המצוירים בו, תשב"ז ג: קיט.

63. עיין במבוא בסעיף על התושבים הוותיקים.

64. תשב"ז ב: יט.

אולם במאה הט"ו, קהילת מליאנה היא אחת הקהילות הדלות הנ ברוח והן בחומר. לא הייתה בידי הקהילה אפשרות לרכוש קרקע נוספת לבית הקברות, ואף הרחבות בית הכנסת נמנעה בגלל החששות שמא יחרסו את הקירות, אולם לא יהיה בכוחם לבנותם מחדש⁶⁵.

בין יוצאי ספרד שהגיעו למליאנה היה ר' יוסף בן ישראל, אשר פנה בשאלות לרשב"ץ, ומסתבר מהן שהתוшибים הוותיקים לא קבלו את הוראותיו. במחצית המאה הט"ו עברו לגור מליאנה ר' דוד בר שמואל חלאיו מברשנ⁶⁶ ור' יצחק בנו; אולם לא היה בכוחם להעלות את רמתה הרוחנית של הקהילה אשר נותרה بلا מורה הוראה; ובעקבות זאת נזקקה להדרכיהם של חכמי אלג'יר אליהם הפנתה את שאלותיה⁶⁷.

הרשב"ץ ידע את המצב הרוחני הקשה במליאנה, לבן לא ראה מקום בתשובה להחמיר ולהוסיף איסורים נוספים, וטעמו: "הלוואי יעדו על מה שנהגו ולא יפרצוו גדרון של רשוגנים"⁶⁸. מרבית השובותיו למליאנה היבנו קצרות באופן מיוחד, מכיוון שידע, שתשובות ארוכות שיש בהן ניתוח הלכתי מסבכנה את השואלים ולא תדרכנה אותם כהלה⁶⁹, הוא עודד את השואלים לשאול שאלותיהם, על מנת לצאת ידי כל הספקות ולנהוג על פי הדין⁷⁰.

ברם, הבעייה הקשה ביותר בקהילה שהיתה חסרת מורה הוראה, הייתה בעית דין*י* האישות, ובמיוחד ענייני הגטים וכתיבתם אשר נעשו על ידי מי שאיננו

65. שם ג: קיט; ב: קל.

66. שם ג: קבא-קכג; רשב"ש קמד, תנ"ח-חננ. עיין בשאלות האב והסב ר' שמואל חלאיו שמננו קבלו תורתם. נראה שגם גם הוא לא היה תלמיד חכם מובהק ומורה הוראה, אולם יש לציין שר' יצחק חלאיו גיליה ערנות לעניינים הלכתיים והקפיד על טעותו של הסופר בget שנכתב באلمדיה ונשלח למליאנה, יכ"ב א; סו.

67. תשב"ץ ג: טו, קיז-קיט, קנה, קנט, רפט, שיד, שיו.

68. שם רפואי.

69. שם קמב, קמג, רמג-רמלה, רעה-רפב.

70. שם מב, רם.

בקי בהם. באחד המקרים שליח הצלבור במליאנה פסל גט כשר ובמקרה
כחוב גט פסול;⁷¹ ולאחר שהתעוזר לשאול הרשב"ץ הדריכו בכתב כיצד לכתוב
גט כשר⁷². במקרה אחר הרשב"ץ נזף קשות באחד ממנהיגי הקהל במליאנה על
שכפה גירושין "בגט מעושה שלא כדין על ידי עכו"ם שאפילו ריח הגט
אין בו" והוסיף בכתב לו: "הסכלה עשה ולולי פני אביר נ"ע אני נושא
הרכחתיך בשבט אנשיים". הלא ידעתשמי שאינו יודע בטיב גטין וקדושיםין
לא יהיה לו עסק עמם, וממי שלא קרא לעולם מסכת גטין וקדושיםין אין
ישלח ידו بما שאפילו הרב רבי אשר ז"ל (הרא"ש) לא היה נשען על בינתו
לעשות ככה".⁷³ גם הרשב"ש נקט בקו תקין, וזכה לנגדות יהודי במליאנה
על שפנה לשלטונות בכוננה לבפות על חתנו שיבתו גט לבתו.⁷⁴
הפניה לשלטונות לבפות גירושין, מUIDה על הבורות בה היתה שרואה
קהילת מליאנה במאה הט"ו, ובתוכה מהיעדרו של מורה הוראה, שליח ציבור
מי לא את מקומו בהפניית שאלות לרשב"ש אשר שתיים מהן נכתבו בערבית.⁷⁵
לעומת המאה הט"ו בה הקשרים בין מליאנה ולאג'יר היו הדוקים,
לא שרדו לנו תשובה רבודת מן המאה הט"ז. מן החשובות הנמצאות בספר נפק
ניתן ללמידה, שחל שפור מה במצבה של קהילת מליאנה, בעקבות הבריחה מעריו
החוף אל פנים הארץ מאימת הספרדים. ר' אברהם בן טוואה שלח תשובה תיו
המשビル משה הכהן בקרי, אשר לאחר תקופה ארוכה בה נמנע לשלווח שאלותיו
אל החכם הנ"ל, חזר לכתוב לו. שאלותיו הגיעו באחד הדמנים הקשים ביותר
לי היהודי לאג'יר, כאשר קרל החמישי וספינוצ'יו איימולכט בוש את לאג'יר, אולם
למרות המצב הקשה לא רצה ר' אברהם בן טוואה לאכזב את השואל. לפיכך
עשה מאצחים רבים להשיבו בארכיות. מסיומה של התשובה הננו למדים על קשרים
נוטפים שהתקיימו בין מליאנה לבין לאג'יר.

71. שם א: ב.

72. שם ג: פד.

73. רשב"ש שלט.

74. שם ترك, תרלא.

75. נפרק מה 149, מט 168-169.

הה לשינוי לטובה במצב הרוחני של קהילת מליאנה, ניתן לראות בסיום תשובתו של ר' שלמה דוראן אל ר' ישראל כעבון במליאנה בה כתוב: "ולמבחן די בראשי פרקים"⁷⁶.

במחצית הראשונה של המאה היל"ח, מספר היהודים במליאנה היה קטן ופרשתם הייתה מבוססת על מסחר בחנויות, ורוכבות בחוות ובאזוריות סביבה. מצב הבטחון בסביבות העיר היה גרוע, והדרבים היו בחזקת שכנה והיהודים בדרך כלל לא היו מhalbכים לבדם ולא לווי של גוי.⁷⁷. ברם, למרות מעט היהודים שימשה מליאנה כמרכז לסייעתה, וכשנולד בז באלמדיה הוזמן מוהל מליאנה. הקהילה הייתה מאורגנת ובראשה עמדו המזקדים והחכמים, חיוניותה של הקהילה באה לידי ביטוי בהתקנות תקנות והסכימות, בינייהן הסכמה: שלא יבדה אדם את חבירו, ואם נידחו אין נידוי נידי עד שיסכימו כל הקהיל במעמד החכם והמזקדים.

חיזוק רוחני לקהילה הביא עמו תלמיד חכם, מתלמידי ר' יהודה עיייאש אשר ישב במליאנה, ושלח משם את שאלותיו לרבו בדבר עקרונות ערךת המשנה ושאלות על פירוש רש"י לתלמוד ותוספות, והוא שימש כנראה חכם ומורה הוראה לקהילת מליאנה⁷⁸.

(Blida)

בלידה

כפר מצוי כ-60 ק"מ דרומית מאלג'יר, לא הרחק מצומת הדרבים המוליכות לאלמדיה מליאנה ולהלאה. קרובה לוודאי שהקהילה הייתה במקום חיקת וקדומה אולם היא איננה מוזכרת במקורותינו שלפני המאה היל"ח.⁷⁹ מיקומה הגיאוגרפי של בלילה הביא לכך, שענינים רבים סובבו בכפרים היו מגיעים ללילה לצורך איסוף נדבות, אשר נאספו על ידי הקהיל וחולקו על ידי גدول הקהיל.⁸⁰

76. חוט א: ג.

77. ביל"ה ב: בא.

78. שם קז. ועיין בהערה ר' יהודה עיייאש. אין במקומות תלמיד חכם שהגיעו לדרגה בזו שייה נדיו נדיו.

79. ביל"ה ב: יא. השאלה בדבר זכות מכירת בית הכנסת החרב מעידה על קדמותו של היישוב לפני המאה היל"ח.

80. שם ט.

למרות מיקומו של הכהן סמוך לצומת דרכים, מצבו הרוחני לא היה מעולה. שטר מתנה שנכתב שם נכתב בנוסח "מעוקם ומשובש" ונפסל⁸¹. אף בית הכנסת עמד חרב זמן מה⁸². לפיכך נזקקו בני קהל בלבד להנחותם של חכמי אלג'יר ולתשובהותיהם⁸³.

(Bone, Annaba)

bone (עונבא)

הקהילה בבון הייתה קהילה ותיקה. ידיעות על קיומה מצוינות בתשובות חכמי אלג'יר מראשית המאה ה-10, אולם ידיעות על החיים הרוחניים והקשרים עם קהילות אלג'יר מופיעות רק במאה ה-17⁸⁴. בראשית המאה ה-17, נשאל ר' ר' צרור על הממצא כסב"ז שנעשה על ידי הגויים בבון ואסורה, מפני שה坦בשה בבלים שנמשכו בשומן.⁸⁵ גם תלמידו ר' יהודה עייןש נעה ברצון להשיב על שאלותיו של דין העיר בבון⁸⁶, אולם השאלות בוקרנו בחrifoth ע"י ר' יהודה עייןש בדבריו: "מהתי עלייך בשאלת זו דאפיקו דראקי דבר רב שהתחילו לעיין יודעין זה ומשנה ערוכה היא" ... בטיעום תשובהתו עודד ר' יהודה עייןש את הדיני בון להשתדל בלימוד התורתה, ושלא להתביש לשאול מדי פעם בפעם על כל דבר ספק שיבוא לידיו⁸⁷.

81. שם חו"מ: סג.

82. ראה לעיל בהערה 79.

83. ביה"ה דף קיא דינני גיטין ס"ה; ביה"ה ב: ז-יב, יד; זרע יעקב לו; בראשית המאה ה-17 שהה בבלידא החכם השלם הבולל יוסף עלון אשר שלח את שאלותיו ופסקיו אל ר' שלמה זוראפה באלאיר. אחת השאלות נשלחה בהיות השואל באמדינה. ש"ש קסא, קסגו.

84. תשב"ז ג: קעה; חוט א: נו, נג.

85. פ"צ בו.

86. ביה"ה ינו"ד: לו-ם.

87. שם מ.

(Mascara)

אל מעסכר

קהילה זו שבסנה על הדרך הפנימית המוליכה ממערב אל ג'יריה אל נאות המדבר בסירה, איננה מוזכרת במקורותינו לפני המאה השנייה של המאה הי"ח. בשנות תקיה"ז הגיעו לקהילה בדרך מפאט ר' יעקב בן נאים שם שהה כנראה עד תקנו"א⁸⁸. בעקבות זאת נוצרו קשרים בין הקהילה היהודית במקום שלשה אליו שאלות לאלג'יר⁸⁹.

הקשרים עם הקהילות המרוחקות

בזמן של חכמי ספרד לאלג'יר, הביא ליצירת קשר מחדש בין היישובים המרוחקים בנאות המדבר בסירה, שהזדקקו להדרכתם של חכמים ומורי הוראה ובין המרכזים הרוחניים שבתוכן ובמיוחד עם המרכז הרוחני באלג'יר. שאלותיהם הראשונות נשלחו מתואת אל הריב"ש באמצעות יהודה כהן מהוניגן, והן עוסקות בעוניינים חברתיים והלכתיים, במיוחד בקשר של חילול שבת הנובע מן המרחקים העצומים שיש לעبور בדרך אל היישובים המרוחקים, בעדרת שיירות של מוסלמים, הנעות במדבריות גם בשבת⁹⁰.

גם הרשב"ץ שלח פסק לתואת בעניין מעמדה האיסי של קטנה מתואת שנשבתה והובלה לתוניס, שם ניצלה על ידי יהודי שנשאה והתכוון להביאה חזרה לאביה. בפסק זה אף חייב הרשב"ץ את האב בתשלומי המתאיםים לאדם שהציל את בתו ונשאה⁹¹.

קשריה של תואת עם אלג'יר נמשכו גם בתחום הרשב"ש, בשאלותיו של ר' שלמה הכהן ב"ר יוסף עריפי בעונייני סדר העבודה ביום הכפורים, סלייחות

88. זרע יעקב א, בג, מג. וראה טolidano, נר המערב, עמ' 185. פרטי השנים המוביים שם אינם מדוייקים. בהיותו באלמעסכר השיב ר' יעקב ז' נאים לשאלת מומסתגןאים. זרע יעקב מב.

89. שם, בג, בז, לד, לה.

90. ריב"ש טז, יט. ועיין הירשברג, תולדות ב, עמ' 18.

91. תשב"ץ ג: קעה. דבריו של הרשב"ץ שם בוגונתם הייתה; שעד שיגיעו לתואת, חסתיים ותעביר כבר התקופה ההלכתית של ששה חדשים בין גערות לבגרות, אשר אותה גערה הייתה מצויה בה, בזמן הדיון ומثان הפסק באלג'יר, ולא שהדרך אורכת יותר מששה חדשים.

ותפילהת ימים נוראים⁹². ניתן להבין שקשרים אלו נוצרו בעיקר על ידי סוחרים יהודים מואראן והונזין, שעסקו במסחר בדרך רבת סכנות של שודדים ורוצחים בין ערי החוף ונאת במדבר⁹³.

קהילת מרוחקת שנייה שיש לנו ידיעות על הקשרים עמה בראשית המאה הט"ו היא תוקורת, אשר יהודיה מלאים תפקיד חשוב בהתרת עגונה בקונסטנטינ, על ידי משלוח מבתב מתוקורת לكونסטנטינ, ובו מידע שנמסר להם על ידי המוסלמים, בדבר מות היהודי מקונסטנטינ שהלך עם שיירת ערבים מצמא במדבר. העربים הודיעו ליודי תוקורת על מותו ומסרו את מצנפתו⁹⁴. נאת מדבר אחרה שיצרה קשרים עם ערי החוף היא אפיפילאלת, אשר יהודיה שלחו שאלותיהם אל הרשב"ש, באמצעות סוחרים שנעו בין אפיפילאלת לתלמסאן, ומשם באמצעות ר' עמרם נגاري אל הרשב"ש לאלאג'יר⁹⁵. בתשובהו של ר' יוסף שספרטש מצויה תשובה לשאלתו של ר' יוסףaben דנאן מתאפילאלת⁹⁶. מן התשובה הבנו למדים שהשאלה הובאה כבר בעבר לפני מורה הוראה מקומי או שכן באחת מນאות המדבר הסמוכות, שהשיב אליה בלשון ברברית ובערבית יהודית. ר' יוסף שספרטש דחה מכל וכל את פסקו של מורה ההוראה, אשר רצה לפתח את הבעייה ההלכתית הקשורה בקדושים על ידי פסילת העדים בגין היומם עמי הארץ, מכיוון שעמדה זו עלולה להעמיד בספק את כל הגיטין והקדושים ולהרבות ממזרים בעולם. לכן המליך ר' יוסף שספרטש להפסיק לחט ולפסול יהודים, ובמקום זאת על בני קהיל אפיפילאלת להסביר את חומרת לבם, לעבירה החמורה של חילולי השבת, הנעשית על ידי רוכבי גמלים יהודים בשירות הנעוט שבתות, ואף ביום הקפורים, העוברים על דרבנן של איסור רכיבה, ועל דורייתה ביציאה מחוץ לתחום בשבח. לדברי ר' יוסף שספרטש חילולי שבת אלו

92. רשב"ש שט. ברשב"ש נדפס בטעות תונאת. עיין הירשברג, שם, עמ' 328 הערכה 16.

93. רשב"ש תנא, תקיד; יבוי"ב א: נד.

94. תשב"ץ ג: עא.

95. רשב"ש שצחה, תל.

96. המקום איננו מוזכר בתשובה והוא גלמוד מן השאלה המקבילה המצויה ברשב"ש שצחה.

של יהודי חאפיקאלת נעשו בפרהסיא, על ידי תקיפים ווותיקים אשר ידעו את ההלכה וטעמיה, אולם העדיפו עליה את הדינרים בקופה, ובכל מי שהעיר להם על חטאיהם, יסרوها וחלקווהו בשוטי עקרבים.⁹⁷

בסיום הבירור ההלכתי העמיד ר' יוסף שפפורטש את ר' יוסף אבן דנאן בלשון נמלצת, על מנהגו הרע בהעברת השאלות למספר חכמים⁹⁸, משומש על ידי גלגוליהם הרבנים וההעתקות הרבות חלים שיבושים בנוסח השאלות, ובתוצאה מכך עלולים להכשיל המשיב והשואל. לפיכך המליך בפניו להתייעץ עם זקני תאפיקאלת שיורווה כיצד לנוהג.⁹⁹

במחצית השנייה של המאה הט"ו הגיעו לורהאן ר' יצחק בר משה חושט מתאפיקאלת. מורהאן שלח אל ר' צמח בן הרשב"ש¹⁰⁰ את שאלותיו החשפות את הרמה הרוחנית הנחוותה של היהודי הנאה. במחצית המאה הט"ז זקן היהודי מנדעא* ותאפיקאלת העיד בפני צמח בן שמעון בן צמח (מחבר יכוב'ב ח"א) על חגב שנאכל בסביבותיהם.¹⁰¹

מתשובתו של ר' יעקב שפפורטש שחיה במאה ה-17, הינו למדים קשריה של תלמסאן עם תאפיקאלת, אשר יש לנו ידיעות עליהם במחצית הראשונה של המאה הט"ו, היו קשרים הדוקים ביותר ונמשכו במשך מאות שנים. היהודי תאפיקאלת נהגו בכתיבת שטרותיהם וכתובותיהם ובכל מנהגייהם, כמו מג'ה יהודית תלמסאן. ניתן להניח בודאות שהיו קשיים שאלות ותשובות ענפים בין תלמסאן לתאפיקאלת, אולם הללו אבדו במשך הדורות וגם השאלות הרבות שנשאל ר' יעקב שפפורטש מתאפיקאלת, ותשובותיו להן לא הגיעו לידיינו.

לאחר מעברו של ר' יעקב שפפורטש לסלא, המשיבו היהודי תאפיקאלת לעמוד בקשרים עמו על אף המהלך הרב בין תאפיקאלת לסלא.¹⁰²

97. ר"ש עמ' 7-11. עמדתו של ר' יוסף שפפורטש בהם לרביביה על גמלים בשבת מעוגנת בתשובות הריב"ש יז, יח.

98. שאלה זו נשלה לשלווה חכמים. המורה שהшиб ראשונה, הרשב"ש בסימן שצה, ור' יוסף שפפורטש.

99. ר"ש שם.

100. יכוב'ב א:ג-ה.

101. שם סד בהוספה.

102. יעקב שפפורטש, אהל יעקב, אמשטרדם צ"ז סי' יא. הקשרים הרוחניים המתבססו במידה רבה על הקשרים המסתוריים הענפים שבין תאפיקאלת לתלמסאן.

* שם המקום לא ידוע ואולי זה שיבוש של דרעה.

ביסוסם של מרכזים התורה במרוקו והשנויות המדייניות, ניתקו את דיקתם של יהודי נאות המדבר המערביות מקהילות אלג'יריה, והביאו לייצירת קשרים הדוקים בין נאות אלה לקהילות הגדולות במרוקו.

בסכרא וסביבותיה

בסכרא מצויה מעבר לשרשרא הרי האטלס בדרום מזרח אלג'יריה ומרוחקת בקו אוויר כ-330 ק"מ מאלג'יר, אולם המרחק בדרכי היבשה הינו כ-800 ק"מ. קהל בסכרא עמד בקשרים הדוקים עם חכמי אלג'יר. ידיעות על הקשרים יש לנו החל מן הממחית הראשונה של המאה ה-16, כאשר שני שליחים מבסכרא חיים ויהודה קשאש באו בשאלת אל צמח בן שמעון בן צמח (נכד מחבר ח"א של יוכ"ב), אשר בחילה השה מתן תשובה לשנים, אבל בהשפעת אחד החכמים תור התחשבות למרחק הרב בין הקהילות, כתוב את פסקו, בלי שימוש לכתב מנהיגי הקהיל בבסכרא המשビル ר' שלום קשאש ור' עוזץ חג'אג' ¹⁰³.

מתוך שאלות בני בסכרא מן הממחית השנייה של המאה ה-16, הבנו למדים שבבסכרא שימשה מרבד רוחני ליישובים היהודיים שבסבירתה, ביניהם קהיל נקאווץ אשר בנינו פנו אל בית הדין בבסכרא ¹⁰⁴. אף יהודי מאקלעה אשר מוצאו מבסכרא הסכימים לקבל את פסק בית הדין של בסכרא ¹⁰⁵.

בקהיל בסכרא נמצאו מספר תלמידי חכמים. אחד מהם היה הנבון והחכם ר' יהודה זמור אשר ר' שלמה דוראן שבחר בזאת שאלתו ואגרתו על הדיווק הרב בನיסוחה ¹⁰⁶.

למרות המרחק הרב ראו יהודי בסכרא וסביבתה בחכמי אלג'יר את הסמכות הרוחנית העליונה. לפיכך פסקי בית דין נשלחו אל חכמי אלג'יר לאישור. לאחר מכן של שולמה דוראן, הסכימים אף רבה של אלג'יר ר' משה משיש ¹⁰⁷. אולם לא תמיד קבלו יהודי בסכרא את הוראותיהם ופסקיהם של חכמי אלג'יר, ביחס למורם הדבר כאשר הפסק היה מנוגד למנהג מקובל במקום מזרחי

103. יוכ"ב ב: נג. התשובות האחראוניות לא נכתבו על ידי שמעון בן הרשב"ש.

104. חוט א: ח, מ.

105. שם ו.

106. שם מ.

107. שם ח, מ.

דורות, כಗון קידוש על יין צימוקים. לפיכך סרבו הקהילות שליח הציבור לקבל את פסקו של ר' צמח בן שמעון מחכמי אלג'יר במאה ה-16, הוא העלים עינבו מסרובם לקבל את פסקו, על יסוד הכלל המקובל מוטב יהיה שוגגין ולא יהיה מזידין¹⁰⁸.

בראשית המאה הי"ז חכמי אלג'יר נזפו וגערו קשות במשכילים בסכרא, על שהעליהם עיניהם מפניהן לערכאות בענייני אישות, ולא הגיבו על כך בחומרה. לדעת חכמי אלג'יר חומרה יתרה נודעה למשה בשל הייתה של בסכרא מרכז ודוגמא לקהילות סביבה, ולפיכך יכולו לנבוע מכך תוצאות חמורות. לבן קראו חכמי אלג'יר למשכילי בסכרא: "עמדו ישרים עמודו לגדור פרץ, להחזיר האנשים האלה החטאיהם בנפשותם למושב ולמחות על יד המחזק בדבר זה, וכי לא צייתי לבן תודיעו לנו דברי האמת, וואנו נזכה את הנח"ש בגזרת עירין ובמאמר קדיישין, ונשך למן דלא ציית לדינה, כי אין להעלים עין מהדבר הזה"...

קלעת אל עבאסי (אל קלעא)

קלעת אל עבאסי אשר בחלק מן המקורות נקראת אל קלעא, שכנה בסביבות בסכרא ונקאווץ אשר מספר מיהודייהן עברו לקלעת אלעבאסי¹¹⁰. באלו קלעא התגורר אחד מתלמידיו של שלמה בן צמח דוראן אשר שלח שאלת רבו לאלג'יר¹¹¹, ותלמידים נוספים אשר המשיכו את קשייהם עם רבם, לפיכך הוא העיר להם שרואי שלא יצא מבשלה תחת ידם, כל שכן בדבר שבعروה.

שאלתם מלמדינו שמצויה היה בידם ספר טור אבן העזר, אשר לפניו נסחו את שאלתם, אבל המשמעת הפנימית בקהילה הייתה חלשה, ואחד מבולי דין רצה לפניו שליטוניות, על מנת לכפות דעתו על בעל דינו בענייני אישות. לבן הטיל המשיב ר', שלמה דוראן מחכמי אלג'יר בשלתי המאה ה-16, את מלאה השפעתו, וקרא לתלמידיו בקלעת אל עבאסי להתרות ולגעור בפורץ הגדר, ולקראו לפניו את

108. תשבי"ץ א: נז בהוספה.

109. חוט א: יז.

110. שם, ו, ט. הירשברג, חולדות ב, עמ' 45 מזהה את מקומה מערבה לסתיף ביןה לבין ביאן ועיין שם עמ' 332 בהערה 12.

111. חוט א: ב.

אגרת התשובה, "ואם עד אלה לא יוסר, ואמיר יאמר כי בשရירות לב אלך, תודיענו עם המקדים לבא, ואננו נצא לךראתו בחרב אלה ובחנigkeit הקלה ונכחו עד החרמה". מסיום התשובה מבהיר, שכאן השפעתו של ר' שלמה הועילה להזכיר את האיש למוסטב, ולציחית לפסק מוריו בקלעת אלעבאסי, שנחמבו על ידי חכמי אלג'יר¹¹².

קהילות ווארגלאן מזאב ותוקורת

במחצית המאה הט"ז מתחילה להופיע במקורותינו שאלות וידיעות מן הקהילות המרוחקות ווארגלאן ומזאב, אשר פנו בשאלות אל ר' אברהם אבן טוואה ר', שלמה בר צמח דוראן, על אף למרחק הרב בין הקהילות הללו לאלג'יר, והזמן הארוך שעבר, עד שנמצאו נosteums שקישרו בין היישובים הללו¹¹³. בשתי הקהילות מספר היהודים היה מצומצם, רובם היו קרוביים זה לזה. לפיכך התעוררו בהן בעיות הלבתיות חמורות, בשל הקושי בכתיבת שטרות, כתובות וgettין בגין קרבם העדים. לפיכך פנה קהילת מזאב בשאלת, אם יש ביכולתה לעורר תקגה ו הסבמה שייהיו כולם כשרים להעיד זה לזה. ר' שלמה ב"ר צמח הסביר בתשובתו לשאל מזאב המשביל והגבון ר' יצחק מסאלת, את יסודות התקנת התקנות, ואפשרויות ערכיה תקגה מעין זו בדיני מונגות, אולם בדיני אישות, הקהיל איננו יכול להבהיר את עדות הקרוביים¹¹⁴.

112. שם ט. במחצית המאה הי"ח מוזכר במקורותינו היישוב אל קלעה, אולם באחת מן השאלות ברור שישוב זה שכן לא הרחק ממוסתגנים כמהלך יום אחד ממנה, ביה ב: סא. בשתי שאלות נוספות אשר נשלחו מאלקלעה לאלג'יר מסתבר שהייתה במקום חכם אולם לא ברור האם הבונה לא קלעה הדרומית המוזכרת במאה ה-16 או היישוב הסמוך למוסתגנים. ביהahu ז: בט, לב, אל קלעה מצויה נחת כעיר.

113. חוט א: לד.

114. שם טו.

קרבת המשפחה בקהילות הקטנות הבודדות יצרה גם מגבלות וקשיים באפשריות הנשואין. לפיכך יכול היה אדם למנוע מגרושתו להנשא מחדש, שכן שהיה מתנה בגט, שלא תנסה לאיש היחידי שביבולתה להנשא לו¹¹⁵. פתרון חלקי לביעת מגבלות הנשואין, מצאו קהילות וורגלאן ומצא ביצירת קשיי נשואין וחיתוך בינו לבין משגוזרו בעיות בדיוני אישות הנוגעת לשתי הקהילות, פנו בשאלת משותפת אל ר' אברהם אבן טוואה¹¹⁶. שאלותיהם של קהילות מצא וורגלאן מצביות על המצב הרוחני הקשה בו היו שרויות הקהילות. בKİאים בגדרא ובפוסקים לא היו בהן, חסר היה בידיהם אפילו מידע הלבתי בסיסי, לדוגמה: בשאלת בדבר איש שחבל באשה או להיפך,asha שבבלה באיש, השואל לא ידע שאין דנים בגלוות דיני קנסות, לפיכך ביקש בשאלתו: "לפרש הכל באדר היטב כי אני משובש בכל אלו הדברים". ניתן להנחת בודאות שהשואל היה מן העלית הרוחנית בקהל, ובכל זאת ידיעותיו היו מועטות¹¹⁷. אורח החיים בין העربים יצר גם בעיות מיוחדות, שהן אופייניות במאבק לשםירה על צביון היהודי כגון: כיצד מברכים על פת שנאפית בקרקע בדרך שאופים העربים שוכני מדבריות¹¹⁸. האם מותר לאכל פת עכו"ם שנאפתה מקטניות פולין ועדשים¹¹⁹.

אולם מעל לכל הבעייה היסודית והקשה ביותר הייתה בעית המஸור בתלמידי חכמים מורי הוראה. אמנם בוורגלאן מצוי היה במאה הט"ז דין, אולם בнерאה

115. נפרק ח' 63 - 65. במקרה זה פסקו חכמים שהתנאיبطل.

116. הדרך בין שני היישובים אף היא הינה רצופת סכבות. במקורות מן המאה הי"ח מובהת ידיעה בדבר שיירה שיצאה מזאת לווארגלאן בשנת תפ"ב בקרוב והותקפה בדרך על ידי שודדים אשר רצחו חמשה מתוך שמונה עשר היהודים שהיו בשירותה. ביה"ה אה"ע: כא.

117. נפרק קיט, 269.

118. חוט ג: כח. שם המקום צ"ל מזאב במקום מקאב. הנחה זו מבוססת על הבעייה האופיינית לתושבי והולכי מדבריות.

119. נפרק קכט, 278.

שלא הגיע לרמת תלמיד חכם מובהק, לפיכך גם השפעתו לא הייתה רבה ביותר. לבן בשאלתו ביקש לקבל תשובה קצרה ביותר, ואפילו בשאלת מסובכת בדיני אישות, על מנת שהתשובה תהיה ברורה לכל בני הקהילה ולא תגרור מחלוקת בפירושיה¹²⁰.

חולשתה של הנחת הקהילה במאה הט"ז, קשורה גם בתופעה של חוסר משמעות פנימית. איש שהיה ידוע בקהילה, כבעל כח דרוע, הפר את פסקי החכמים, אולם חולשת הנחת הקהילה והධין הביאה לכך שלא יכולו לכפות את דעתם על פורצי הגדר¹²¹.

במחצית השנייה של המאה הט"ז נמשכה הזיקה החזקה שבין קהילת ווארגלאן לאלג'יר, על אף הקשיים באמצוי התקשרות שהפריעו לברורים ההלכתיים. בטו' לבר בדרכי ר' שלמה בן צמח: "היהתי מחריש משתאה לדעת מהות העניין איך הוא ולא מצאתי את מי שאל ואת מי אנסה להודיע עניינים, כי ארצם רחוק ממנה דיין יוצא ואין בא לארצוות האלה ממקוםם כי אם בזמן רחוק רחוק", אולם עם כל זאת עבר קהל ווארגלאן ביצוע פסק הלכה של החכם שלם ר' יהיה כמו דיל שעבר במקום והורה הוראה בענייני חלייצה, עד שיבאו הדברים לפני ר' שלמה בן צמח באלג'יר: "והוא יורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כי ממנה תוצאות חיים"¹²².

קשי התקשרות באים גם לידי ביטוי בתשובתו של ר' שלמה דוראן, שנשלחה אל החכם היישש מסאלתי במדבא, וצינו בה שלא ידע את מנהגי הכתובה במדבא, לפיכך פירט בתשובתו שש אפשרויות של הלכה בהתאם למנהג ולאפשרויות השונות שהיו קיימות, מתוך הנחה שמקבל התשובה המפורשת במדבא ימצא בה את הסעיף המתאים למנaggi הכתובה במקום¹²³.

מקום חשוב בסיווע להתרת עגנוןות, חופשות הקהילות המרוחקות, על ידי העברת ומסירה מידע בדבר מות או רצח יהודים, שהగוררו או עברו לרגל מתחרים בין אהלי העربים בנאות המדבר הקטנות¹²⁴.

120. שם ז 61. הבקשה שנייה שם ח 63, קכו, 285.

121. שם ח 63 – 65.

122. חוט א: בז. אמנם התשובה נשלחה לנבוֹן וחכם ר' חיים, אולם אין להניח שתארים אלו מקבילים במשמעותם למקובל במרכזי התורה, שם היו מכונים נבוֹן וחכם רק תלמידי חכמים מובהקים.

123. חוט א: לה.

124. שם לד.

הריחסוק מן המרכזים הנדריך לקיים בישובים המרוחקים מסגרות ללימוד תורה. אין לנו פרטים על המסגרות הללו, אולם מצאנו שהיו בקהילות הללו חכמים שלמרות רמתם הנמוכה נתמכנו בתארים נבון, חכם ודיין, וידוע גם שהחכם במאב אף העמיד תלמידים¹²⁵.

גם קהילת תוקורת השוכנת כ-160 ק"מ צפונית לווארגלאן, עדמה בקשרים הדוקים עם חכמי אלג'יר. בין השואלים היו מצוינים שני חכמים ר' דוד עדא ור' סלימן אבי סדייד. שואל נוסף היה המשכיל הנבון סלימן אלחامي¹²⁶.

הקשרים הרוחניים בין אלג'יר ותוקורת נתחקרו על ידי אחד מתלמידיו של ר' שלמה בן צמח (משלחי המאה ה-16), שהגיע לתוכרת ומשם שלח שאלותיו לרבו¹²⁷, בחוקורת התגורר גם תלמיד חכם, אשר ר' שלמה דוראן כתב עליו: "כי ידעת כי צורבא מרבען הוא וגדול כוחו בתורה מפני מה שראיתינו בבית מדרשא, כי היה גדול מכל בני החבורה". אולם למרות תוכנותיו ויתרונותיו, היה בעל תוכנות שליליות בפיתוי ובהונאת בני אדם, לפיכך כנראה לא מילא את התפקידים הרוחניים שניתן היה לצפות שימלא אדם במעמדו בישוב מרוחק בתחוםו.

מתשובתו של ר' שלמה דוראן לתוכרת הסתר, שעברה תקופה ארוכה זמן כתייבח השאלה עד לבוא התשובה, אשר במקרה זה נשתחתה בגל עיכוב השירה בבסכרא, בזמן זה נשחנו העובדות שהובאו בשאלת ולפייכר התשובה כבר לא הייתה מתאימה למצב החדש¹²⁸.

קהילות היהודיות המרוחקות בណאות המדבר שבשרה המשיכו להתקיים במשך מאות שנים. ידיעות עליהם מצוינות גם בעתונות היהודית מן המאה הי"ט. חיסולן של קהילות הללו החל בדורנו, בעקבות חיסול השלטון הצרפתי באפריקה הצפונית והעליה למדינת ישראל.

125. שם. ועיין במקורות המוצברים בהערות לעיל.

126. חוט א: א, כד. ועיין הירשברג, תולדות ב, עמ' 21.

127. שם, יט.

128. חוט א: לג.